

Шк льная
бібліятэка

Міхась Чарняўскі

*Страла Расамахі
Вогнепаклоннікі*

Нарысы

Шк льная
бібліятэка

Міхась Чарняўскі

*Страла Расамахі
Вогнепаклоннікі*

Нарысы

Мінск
«Мастацкая
літаратура»
2016

УДК 821.161.3-4
ББК 84(4Бел)-44
Ч-21

Серыя заснавана ў 1965 годзе

Выпуск выдання ажыццёўлены па заказе
і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь

ISBN 978-985-02-1696-0

© Афармленне. УП «Мастацкая
літаратура», 2016

Страла Расамахі

АД АЎТАРА

У дзяцінстве хадзіць у школу мне трэба было кіламетры два — з нашага хутара ў суседнюю вёску. Абсаджаны стара-свецкімі бярозамі гасцінец спачатку веў з узгорка на ўзгорак, а затым спускаўся ў балоцістую лагчыну.

З правага боку адкрываўся далягляд з дубамі ля балот, з ельнікамі і хутарамі ў ліпавых прысадах. Злева ад гасцінца слаўся шырачэзны разлог бура-зялёнага тарфяніку, на якім святлела шкельца невялікага возера.

У лагчыне вілася, пабліскваючы на сонцы, рачулка. Праз яе быў пакладзены драўляны мост з дзіўнай назвай — Курыны. Можна было бясконца, абапёршыся на парэнчы, любавацца гульнію святла ў струменях, заслухоўвацца пералівістым булькатаннем вады, узірацца ў разнаколернасць каменьчыкаў на дне. На Курыным мосце я не затрымоўваўся толькі раніцою, баючыся спазніцца ў школу. Ідучы ж дахаты, прыпыняўся заўсёды.

Затрымаўся і ў той далёкі вераснёўскі дзень... Пачаў кідаць у ваду каменьчыкі, але хутка заўважыў, што з узгорка з'язджае нейкая фурманка. Стала няёмка, што мяне ўбачаць за такім пустым заняткам: маўляў, замест таго каб вучыць урокі, забаўляецца. Я закінуў на плячо торбачку з кніжкамі і пайшоў краем гасцінца, узбіваючы босымі нагамі пыл. Фурманка хутка мяне дагнала. Яна аказалася брычкай, запрэжанай кашта-

навым жарэбчыкам. На брыццы сядзелі мужчына і жанчына. Яны былі маладыя, прыгожыя і апранутыя не як усе мы — паялянску, а па-гарадскому. Пэўна, былі настаўнікамі.

— Тпр-ру! — затрымаў жарэбчыка мужчына.— Сядай, хлопчык, падвязаём.

Мяне лішні раз упрошваць не трэба было. Хуценька ўзабраўся на брычку і ўмасціўся ў перадку. Ногі ж свае, запыленыя і даўнавата мытыя, падкурчыў пад сябе, бо было няёмка перад гэтымі ахайнымі і чыстымі людзьмі.

— Куды далёка ідзеш? — пачалі распытваць незнаёмыя.

— У Гінеўку.

— У якім класе вучышся?

— У чацвёртым.

— А поспехі якія?

— Ды як калі,— ухіліўся я ад канкрэтнага адказу.

— Мусіць, з арыфметыкай цяжкавата,— засмялася жанчына.

— Угу,— апусціў я галаву.

— А які ўрок табе найбольш падабаецца?

— Гісторыя! — пажвавеў я.— Слухаў бы настаўніцу цэлы дзень — так цікава!

Мужчына паклаў мне на плячо руку і сур'ёзна сказаў:

— Вырасцеш — станеш гісторыкам.

Я і не заўважыў, як пад'ехалі да хутара. Падзякаваў добрым людзям, саскочыў з брычкі і пабег сцяжынкаю ў бок бярэзніку, каля якога стаяла наша хата.

З таго часу прайшло шмат гадоў. Скончыў я школу. Затым — інстытут. І тое прароцтва на гасцінцы спраўдзілася: я стаў гісторыкам. І не проста гісторыкам, а археологам, гэта значыць тым, хто вывучае дапісьмовае мінулае нашага народа шляхам раскопак.

Я быў шмат у якіх археалагічных экспедыцыях. Раскопваў пад Бранскам жыллё першабытнага чалавека, збудаванае з вялізных мамантавых костак, расчышчаў старажытныя шахты каля Ваўкавыска, вывучаў тарфянікавыя стаянкі ў Падзвінні і рэшткі паселішчаў каменнага веку на Нёмане і Віліі.

Часта хацелася ўявіць жывымі нашых даўно зніклых зямлі далёкіх продкаў: каля агнішчаў, на паляванні, на рыб-

най лоўлі, у шахце па здабычы крэменю, за вырабам каменных прылад. Якія песні яны спявалі, аб чым марылі?..

Так з'явілася гэта кніжка, у якой прыдуманы розныя падзеі і здарэнні з жыцця людзей каменнага веку. Але прыдумаў я не з галавы, а на падставе вывучэння адкапаных рэшткаў паселішчаў, прылад працы, рэчаў побыту, знойдзеных на іх, жылля і пахаванняў; на падставе ўяўленняў першабытнага чалавека, сляды якіх захаваліся ў некаторых нашых песнях і казках.

Рашыў напісаць кніжку для вас, юныя чытачы. Напісаць, памятаючы і пра таго хлопчыка, што ў далёкія пасляваенныя гады так любіў спыняцца і марыць на Курыным мосце...

Што такое каменны век

Каменны век — самы старажытны перыяд у гісторыі чалавецтва. Да таго ж ён і самы працяглы, бо пачаўся больш як мільён гадоў таму назад, а скончыўся толькі ў канцы трэцяга тысячагоддзя да нашай эры.

Чаму век — «каменны»? А таму, што тагачасны чалавек ні медзі, ні жалеза яшчэ не ўмеў выплаўляць і амаль усе прылады працы вырабляў з крэменю або іншых парод каменю, з якіх пры разбіванні можна было атрымаць вострыя рэжучыя краі. Крамянёвымі былі ручныя секачы, нажы, скрабкі, скоблі, разцы, шылы, наканечнікі дзідаў і стрэлаў, сякеры, цяслы. У канцы каменнага веку паявіліся крамянёвыя сярпы. Некаторыя рэчы вырабляліся з косці, рогу і дрэва.

Вучоныя, якія даследуюць каменны век, падзяляюць яго на старажытны каменны век — палеаліт, сярэдні — мезаліт і новы — неаліт.

Выдзеліўшыся з жывёльнага свету як істоты, што жылі і працавалі калектыўна, размаўлялі і абстрактна мыслілі, людзі ў палеаліце авалодалі агнём, пачалі будаваць жыллё, апранацца ў звярыныя шкуры, вырабляць каменныя прылады працы.

Асноўным заняткам тады было паляванне на маманта, шарсцістага насарога, паўночнага аленя, дзікага каня і іншых жывёлін, а таксама збіральніцтва ядомых раслін, птушыных

яек, малюскаў. У канцы палеаліту распаўсюджваецца і рыба-лоўства.

Першыя людзі на зямлі жылі гуртамі. Так было лягчэй здабываць сабе ежу і абараняцца ад драпежнікаў. Пазней людзі пачалі аб'ядноўвацца ў радавыя абшчыны, якія складаліся з родзічаў. Жанчыны адыгрывалі вялікую ролю ў першабытным грамадстве, і вучоныя называюць такія калектывы мацярынскімі радавымі абшчынамі.

Члены родаў супольна палявалі і працавалі, а ўсё здабытае дзялілі пароўну. У каменным веку не было падзелу на бедных і багатых, не было прыгнёту аднаго чалавека другім.

У познім палеаліце зарадзілася і пачало развівацца першабытнае мастацтва, узнікла вера ў надпрыродныя сілы. Людзі не маглі правільна растлумачыць прыродныя з'явы; яны лічылі, што змены параў года, рухі нябесных свяціл, існаванне жывой і нежывой прыроды залежаць ад волі розных духаў і багоў. Гэтыя духі і багі ва ўяўленні першабытнага чалавека былі добрыя і благія, маглі шкодзіць або дапамагаць. Іх трэба было залагоджваць падарункамі, малітвамі. Свяшчэннымі лічыліся і розныя жывёлы, дрэвы, камяні, горы, нябесныя свяцілы. Магічная сіла прыпісвалася некаторым прадметам — зубам звяроў, бурштынавым вырабам, скульптурам людзей і жывёл. Існавала вера ў замагільнае жыццё.

Палеаліт прыпаў на суровы для старажытнага чалавека час — ледавіковую эпоху, калі значную частку паўночнага паўшар'я, у тым ліку і Беларусі, неаднаразова пакрывалі вялізныя ледавікі. У такіх цяжкіх умовах, змагаючыся з холадам і голадам, першабытныя людзі не толькі выжылі, але і развівалі сваю культуру.

Каля дзесяці тысяч гадоў назад з канцом ледавіковай эпохі пачаўся мезаліт. Паступова цяплеў клімат. Раслінны і жывёльны свет станавіўся падобным да сучаснага. Тэрыторыі, якія вызваліліся з-пад лядовага палону, засяляў чалавек. Для новага часу найбольш характэрным стала распаўсюджанне лука са стрэламі, дробных крэмянёвых вырабаў — мікралітаў, з якіх майстраваліся нажы, гарпуны, стрэлы. У мезаліце радавыя абшчыны аб'ядноўваюцца ў плямёны.

Неаліт на Беларусі пачаўся ў пятым тысячагоддзі да нашай эры і вызначыўся перш за ўсё вынаходніцтвам глінянага посуду, зараджэннем жывёлагадоўлі і земляробства. Аднак і ранейшыя заняткі — паляванне, рыбалоўства і збіральніцтва — давалі чалавеку шмат харчавання.

Жывёлагадоўля і земляробства выклікалі паяўленне і адпаведных прылад — крамянёвых сярпоў для жніва і разакоў для нарыхтоўкі корму, зерняцёрак, матык. Высякаліся лясы і хмызнякі пад палі, а для гэтага трэба было шмат добрых сякер. Таму людзям стала недастаткова крэменю, які сустракаўся на паверхні. Яго пачалі здабываць шахтавым спосабам з крэйдавых радовішчаў.

Развіццё земляробства і жывёлагадоўлі павялічвала колькасць харчу. Адпаведна гэтаму вырасла і насельніцтва. Людзі ішлі на яшчэ не занятыя землі, будавалі там новыя паселішчы.

Ну а зараз, калі вы даведаліся, што такое каменны век, калі ласка, на наступныя старонкі кніжкі — на сустрэчу з людзьмі той эпохі...

Старажытны каменны век

ПРЫРУЧЭННЕ АГНЮ

*Каля трох мільёнаў гадоў назад.
Усходняя Афрыка*

Пасля ціхай задушлівай спякоты накацілася цёмная хмара і пачалася навальніца — з ветрам, дажджом, маланкай. Калі ж хмару праганяла і дождж капаў рэдка, з аглушальным грукатам, быццам расшчапілася зямля і неба, ляснуў пярун.

З пячоры выглянулі напалоханыя малпалюдзі і ўбачылі, як насупраць гарыць старое дрэва, ахопленое полымем ад сухой верхавіны ажно да таўшчэзнага камля.

Малпалюдзі ўжо былі знаёмыя з агнём у час лясных пажараў або калі вывяргаліся вулканы. І баяліся яго, бо не раз бачылі, як вогненная навала з ровам імчала па зямлі, знішчаючы ўсё на сваім шляху.

Дрэва гарэла моцна і роўна. Малпалюдзі асцярожна наблізіліся да палаючага дрэва і абкружылі яго. На валасатых тварах яны адчувалі гарачае дыханне агню. Ён іх сляпіў, заварожваў.

Юнак, які колісь зблізку бачыў лясны пажар, падняў галіну і кінуў пад дрэва. Яна задымела і ўспыхнула. Нехта кінуў яшчэ галіну. І тая загарэлася. Тады пачаў збіраць голле і кідаць у агонь увесь гурт. Агню пабольшала. Малпалюдзі ўзбуджана ўскрыквалі, прытанцоўвалі — агонь «еў» голле, яго можна было «карміць» дрэвам, ад гэтага ён рос.

І так, падкладаючы дровы, падтрымлівалі агонь шмат дзён. А затым зноў прайшоў дождж, і вогнішча патухла.

*Каля трыццаці тысяч гадоў назад.
Непадалёку ад сучаснага Гомеля*

У будане, накрытым мамантавымі шкурамі, гарыць вогнішча. Сіняватае полымя танцуе на расшчэпленых костках. Косткі гараць добра. А сапраўдных «драўляных» дроў няма, бо навокал тундра.

Зараз зіма. Лютуе завіруха, ажно ўздрыгваюць падпоры ў будане. Але ў ім цёпла. А дым? Што ж, яго можна перацяярпець. Каля вогнішча заўсёды сядзяць старыя жанчыны — адна або дзве. Іх абавязак — пчапаць і падкідаць у агонь косткі. Нельга, каб агонь пагас. Зімою — гэта смерць для ўсяго гурта першабытных людзей.

Вогнішча гарыць ужо шмат дзесяцігоддзяў. Не згасаючы. Пад ім набраўся таўшчэзны пласт шэра-сіняватага касцянога вугалю. Калі агонь пагасне, яго трэба пазычаць або здабываць сілай у суседзяў, якія далёка-далёка адсюль. Агнём у той час людзі карысталіся пастаянна, хоць самі здабываць яго яшчэ не ўмелі. Але гэты агонь у будане не пагасне. Бо старыя даглядчыцы адказваюць за яго ўласным жыццём...

*Каля трынаццаці тысяч гадоў назад.
На Прытыці*

Гарпун, выразаны з лапаткі паўночнага аленя, амаль гатовы. Бакі яго гладка абструганы, а зубцы завостраны. Засталося толькі зрабіць у насадзе дзірку, з дапамогай якой прылада прымацоўваецца да дрэўка.

Стары паляўнічы прыціснуў каленам гарпун да плашчака, прыставіў да насады палачку з крамянёвым свердлам і пачаў раскручваць яе далонямі то ў адзін, то ў другі бок. Пасыпалася касцяное шэрае пілавінне.

Але сёння нешта не працавала старому. Хутка стамляліся рукі. Саслізгваў свердзел.

— Сынку! — гукнуў стары шыракаплечаму юнаку, які каля хаціны выстругаў для гарпуна дрэўка.— Дасвідруй, а я крыху адпачну.

Юнак, як і толькі што яго бацька, сагнуўся над гарпуном. Ён быў дужы і раскручваў свердзел так хутка, што толькі мільгацелі рукі. Захапіўшыся, ён нават перастараўся, і свердзел урэзаўся ў драўляны плашчак. Сутыкненне хуткарухомага крэменю з дрэвам выклікала моцнае награванне, і з плашчака пайшоў дым.

— Стой, што ты робіш? — спалохана закрычаў стары.

Але сын і сам ужо спыніў працу і здзіўлена аглядаў абвугленую ямку ў дрэве. Потым памацаў яе пальцам і ўскрыкнуў — пячэ.

Што пры трэнні рэчы награвваюцца, чалавек ведаў даўно. Напрыклад, награваяўся скрабок, якім здзіралі мяздру, каб зрабіць шкуру забітай жывёлы мяккай. Але калі вельмі моцна пацерці крэменем аб дрэва, то пойдзе дым — з такім яшчэ не сустракаліся.

Юнак не раз потым паказваў сваім аднагодкам гэты цуд са свердлам і сухім драўляным плашчаком. І кожны раз ішоў дым.

Можа, аднойчы гэты юнак ці яго таварыш паспрабаваў так крутануць адной палачкай без крэменю. Дыму адразу пабольшала, і дрэва загарэлася!

Каля дванаццаці тысяч гадоў назад.

Можа, дзесьці пад Пінскам

На ўскрайку паселішча на валуне сядзіць чалавек і аббівае кавалак крэменю — робіць нуклеус (археалагічны тэрмін для абазначэння крэмянёвага абабітага жаўлака). З яго потым можна будзе сколваць розныя адшчэпы і пласцінкі для таго, каб майстраваць наканечнікі стрэлаў, праколкі, разцы, скрабкі, нажы і шмат чаго іншага.

Удар, яшчэ ўдар. Адскокваюць ад крэменю розныя непатрэбныя выступы. Прыжмурваецца майстар, каб востры асколак не трапіў у вока. Ды, ай, якая няўдача! — такі зручны, як буслінае яйка, адбойнік з пясчанікавай галькі трэснуў і разваліўся.

Мужчына пачаў шукаць, што б прыстасаваць пад новы адбойнік. І тут успомніў, што яшчэ ўчора, збіраючы крэмень у рачной даліне, знайшоў камень, буры і цяжкі. Хацеў спачатку шпурнуць знаходку ў ваду, але ж вельмі камень быў нязвыклы. Падумаў і пакінуў сабе.

Чалавек пайшоў у хаціну і вярнуўся з учарашняй знаходкай. Зноў прысеў на валун, прымеркаваўся, стукнуў новым адбойнікам па крэмені... і анямеў, уражаны. Нярэдка бывала пры апрацоўцы камянёў, што з-пад адбойніка выліталі іскры.

Але зараз пры ўдары бурым каменем аб крэмень вылецеў цэлы сноп іскраў. Доўгіх, сляпучых. Мужчына ўжо не думаў пра свой асноўны занятак, а раз-пораз біў адбойнікам па крэмені. І тут заўважыў, што сухая трава каля валуна, куды якраз траплялі іскры, задымілася, а потым успыхнуў і агеньчык. Чалавек зачаравана глядзеў на гэту незвычайную з'яву.

Вось агеньчык ператварыўся ў сапраўднае полымя, якое пачало падбірацца да хаціны. Як быццам прачнуўшыся, мужчына ўсхапіўся і затаптаў агонь. Затым чалавек адышоў далей ад паселішча, наскуб сухой травы і ўдарамі таго ж бурага каменю аб крэмень зноў запаліў агонь.

Што гэта быў за камень — метэарыт, жалезны калчадан або кавалак якога іншага жалезістага рэчыва? Увогуле гэта і не так важна. Галоўнае тое, што чалавек адкрыў яшчэ адзін спосаб здабывання агню.

ПЕРШЫ ЧАЛАВЕЧЫ СЛЕД

Сто тысяч гадоў назад. Ці, можа, дзевяноста?

Недзе прыблізна ў гэты час...

Там, дзе зараз Сож, таксама цячэ нейкая рака, але шыэйшая. Шматлікія астравы. Поплаў з лазовымі кустамі. А дзе бераг вышэйшы — пачынаецца вялізны, дзікі, непраходны лес. Але гэта толькі так здаецца на першы погляд. Калі прыгледзецца лепш, то можна заўважыць там-сям шырокія і зусім вузенькія сцежкі і сцяжынкi. Па вузкіх сцяжынках палахліва прабіраюцца дробныя звяры, па сцежках ходзяць звяры большыя і зусім вялікія. Там, дзе быццам віхура праламала прагаліну, сцяжына мамантаў. Гэта ўжо нават не сцяжына, а сапраўдная дарога!

А дзе ж тая сцежка, па якой ходзіць чалавек? Яна яшчэ не пракладзена. Таму што чалавека ў наваколлі няма. І не было тут ніколі! Праўда, чалавек на зямлі ўжо ёсць. На поўдзень, там, дзе зараз Украіна, па берагах рэк можна сустрэць нешматлікія гурты першабытных людзей.

Паміж высокім берагам і вадой шырокая стужка белага пяску. Толькі спала навальнічная паводка, і пясок ляжыць

роўна, як прыгладжаны. Але, хоць яшчэ раніца, тут ужо насядзілі. Ланцужкамі звіваюцца сляды птушак, накапычана каля мелкаводдзя аленямі, а воддаль пралягла глыбокая разора ад вялізных капытоў – прыходзіў напіцца шарсцісты насарог. Якіх тут толькі слядоў няма! Калі прайсці крокаў дзвесце паўз бераг, можна было б знайсці такія «аўтографы» ўсяго ляснага жыхарства.

Нядаўняя навальніца вывернула каля берага старую хвою. Але дрэвы навокал раслі так густа, што хвоя не ўпала на зямлю, а павісла, нахіленая, зачাপіўшыся голлем за суседак. І стала, як брама, над звярынай сцежкай да вадапою.

Маладая рысь, паляўнічы ўчастак якой быў якраз тут, нагледзела гэты выварацень – цудоўная мясціна для засады! Спачатку проста прайшлася да ракі пахлябтаць халоднай з ночы вады і, вяртаючыся, хутчэй па звычцы, узбегла на выварацень. Затаілася, сочачы за сцежкай і рачным берагам: можа, і трапіцца які ласунак.

Але на вадапой ужо ніхто не ішоў. Сонца прыўзнялося з-за лесу і свяціла якраз на выварацень. Прыгравала, і рысь расслабілася ад задавальнення, зажмурылася.

Ды вось у лесе пачаўся нейкі рух – драпежніца насцеражылася.

Па сцежцы ішло некалькі звяроў. Дзіўных. Рысь такіх бачыла ўпершыню і захвалявалася. Ішлі на задніх лапах. Так часам могуць мядзведзі. Але гэта былі не мядзведзі. І ростам меншыя. Хто б гэта мог быць?

...Група людзей – пяць мужчын, столькі ж жанчын і некалькі дзяцей выйшлі на бераг ракі. Скінулі з плячэй скураныя клункі і пачалі прагна піць ваду, набіраючы прыгаршчамі. Затым паселі на пясок. Былі відавочна стомленыя. Маўчалі нават дзеці. Дабіраліся сюды шмат дзён. Праз лес, якому, здавалася, не будзе канца. Прыйшлі з мясцін, дзе нарадзіліся, дзе застаўся іх гурт.

Пайсці трэба было, бо ў гурце стала зашмат народу, а дзічыны ў наваколлі паменшала. Тады старэйшыя сказалі: «Няхай частка маладых ідзе на поўнач. Там, дзе сонца хаваецца за край зямлі, дзе яно нараджаецца на раніцу зноў, і там, дзе яно на небе падымаецца найвышэй, – у тых кірунках жы-

вудь другія гурты, там іх паляўнічыя ўладанні, і туды закрыты шлях. Толькі на поўнач, як бы далёка ні заходзілі паляўнічыя, не траплялася людзей. Там нічыйная зямля, а дзічыны шмат! Хай туды ідуць маладыя і засяляюць паўночную зямлю».

І маладыя пайшлі. Пяць сем'яў. І недзе ў пушчы ўпершыню перасеклі будучую праз шмат-шмат тысячагоддзяў мяжу Беларусі.

Першыя людзі. Каржакаватыя, моцныя постаці. Яшчэ даволі валасатыя. Загрубелая скура. Пальцы, як карані дуба, з пазногцямі-кіпцюрамі. Шырокі твар. Нізкі, пакаты лоб. Магутныя, скошаныя назад сквіцы з моцнымі зубамі, якімі можна зжаваць корань, раструшчыць костку, перагрызці праціўніку або зверу горла. А самі гэтыя істоты хіба не падобныя да звяроў? Вельмі! Але пад выступаючымі цяжкімі надброўямі вочы ўжо не звярыныя — у іх свеціцца думка. Вочы маркотныя, калі ўспамінаецца родны гурт; вясёлыя, калі глядзяць на дураслівых малых; прыязныя пры сустрэчы з родзічамі; цікаўныя, калі сочаць за палётам птушкі над рачной плыню; цёмныя ад гневу, калі бачаць драпежніка або ворага.

У чалавека на плячах накінуты шкуры — тагачаснае адзенне; у руках цяжкія палкі — дубіны, крамянёвыя вострыя секачы, якімі можна забіць жывёліну, адсячы кавалак мяса, выкапаць ядомы корань. Чалавек ужо валодае агнём — з дупла калоды, якую па чарзе неслі мужчыны, ідзе дымок, там тлеюць вугалі, узятыя з агнішча ў родным гурце. І акрамя ўсяго, чалавек можа членападзельна размаўляць. Не, далёка ўжо зверу да чалавека!

А вось і звер. З лесу выйшаў мядзведзь. Напярэдадні ён задраў лася, наеўся мяса, а зараз яго мучыла смага. Мядзведзь убачыў на беразе людзей. Як і рысь, упершыню. І здаліся яны яму дробнымі і слабымі. Мядзведзь саступаў толькі маманту і насарогу. З бізонам часам мог схапіцца на роўных, а тут на шляху да вады нейкая драбязя... Звер узняўся на заднія лапы і пагрозліва зароў: «Прэч з дарогі, ідзе гаспадар!»

Людзі збіліся ў гурт, але не ўцякалі. Гэта раз'юшыла мядзведзя, і ён кінуўся на іх.

Мужчына, які стаяў бліжэй да звера, шырока размахнуўся дубінай і выцяў яго па шырокай лабаціне. Загуло ў звярынай

галаве, ды ён усё ж кіпцюрыстай лапай збіў чалавека з ног. Але іншыя мужчыны і жанчыны ўсе разам накінуліся на мядзведзя і забілі яго.

Рысь глядзела, як людзі секачамі распаролі мядзведзю жывот, злупілі з яго шкуру, як рассякалі здабычу на часткі і перацягвалі на вышэйшую мясціну на беразе. Там жанчыны ўжо ладзілі з галля і кары павець і раскладалі вогнішча.

Па ўсім было бачна, што людзі тут рашылі спыніцца на доўга. Рысь, незадаволена завуркатаўшы, саскочыла на зямлю і пабегла ў гушчар. Трэба было шукаць іншы выварачень.

ЦАР ЗВЯРОЎ ЛЕДАВІКОВАЙ ЭПОХІ

*Каля дваццаці шасці тысяч гадоў назад.
Для сучаснай вёскі Юравічы Калінкавіцкага раёна
на Прыпяці*

Мамант. Жывёліна вагою больш пяці тон і вышынёю каля трох з паловай метраў, з тоўстай скураю і густой бурай поўсцю. Падобны да слана. Але большы і на спіне мае горб, у які назапашвае тлушч на зімовую бяскорміцу. А вушы меншыя за слановыя, каб не мерзлі халадамі.

Мамант – цар звяроў. Дужэйшага за яго няма. Але чалавек хітрэйшы і таму перамагае маманта. Выкопвае лоўчыя ямы на мамантавых сцежках, падсцерагае каля правалаў у вечнай мерзлаце, забівае дзідамі і камянямі маманцянят і старых саслабелых асобін.

Сапраўднае свята пачынаецца, калі ўпаляваны мамант. Гэта – на шмат месяцаў смачнай ежы, косткі для паліва і будаўніцтва жылля, шкуры для стрэх на хацінах, тлушч для асвятлення памяшканняў. А біўні! З гэтага белага, як снег, цвёрдага і адначасова падатлівага крамянёваму інструменту матэрыялу можна вырабляць столькі неабходнага першабытнаму чалавеку: наканечнікі дзідаў, баявыя дубіны, кінжалы, іголки, шылы, пацеркі, бранзалеты і, нарэшце, можна выразаць фігуркі звяроў і людзей.

На большасці палеалітычных стаянак археолагі знаходзяць косткі мамантаў, часам ад соцень асобін. Можа, дзя-

куючы паляванню на іх наш продак і выжыў у незвычайна суровым клімаце ледавіковай эпохі? А можа, ён гэтым паляваннем у рэшце рэшт мамантаў і вынішчыў?

...Наступіла восень. Густымі касякамі пацягнуліся ў цёплыя краі гусі і качкі. Усё часцей з ледавіка павяваў халодны вецер. Ранкам іншы раз скрыпела пад нагамі падморожаная бурая трава або з хмары пачынаў церушыць дробны снег. Днём іней і снег раставалі. Цяплела. Але старыя, паглядаючы на нізкае сонца, казалі, што хутка зіма.

Аднойчы паляўнічыя-разведчыкі заўважылі, што ў даліне ракі з'явіліся маманты. Яны ад'еліся за лета, таму былі ўкормленыя і павольныя.

Група мужчын, пабраўшы моцныя завостраныя калы і палкі-капалкі, пайшла на мамантаву сцежку каля рачнога берага. Адны пачалі падрываць каламі пясок і гліну пад краем абрыву, другія адграбалі накапанае. Тры дні пайшло на тое, каб зрабіць ладную пячору. І калі калы глуха застукалі па вечнай мерзлаце, землякопы спынілі працу.

У старога маманта былі хворыя зубы. Адчуваючы пастаянны боль, які часам мацнеў і рабіўся невыносным, ён стаў злосны, пачаў задзірацца. Таму статак выгнаў свайго няўжыўчывага суродзіча. Днямі мамант-адзінец блукаў па схілах гліністых узгоркаў, еў лісце лазы і вярбы, ласаваўся грыбамі, а калі мучыла смага, спускаўся па звярынай сцежцы да ракі.

Сёння маманта нешта ўстрывожыла на сцежцы. Перад паваротам на поплаў ён спыніўся і пачаў хобатам абнюхваць зямлю. Хоць ледзь улоўна, але пахла чалавекам! Не, лепш гэту мясціну абысці. Але тады трэба вяртацца назад, бо справа ўздымаўся стромкі бок рачной тэрасы, а злева свяціла пусткаю вялікая прамывіна. Пакуль звер нерашуча тупаў на месцы, на сцежку выбеглі людзі. Яны крычалі што было моцы, размахвалі паходнямі і кідалі іх у маманта. Мамант лёгка б раздушыў кожную з гэтых двухногіх істот, але страх перад пякучым агнём быў мацнейшы, чым злосць. Звер цяжкім трушком пабег па сцежцы... да ракі. І тут пад яго нагамі пачала правальвацца зямля. Мамант ірвануўся ўбок, але было позна, і ён усёй сваёй шматтоннай аграмадзінай абсунуўся ў яму — пастку.

Далёка па наваколлі прагучаў пераможны крык людзей. Жанчыны і дзеці, старыя і хворыя — хто толькі мог рухацца — пайшлі і пабеглі з паселішча да мамантавай сцежкі, дзе паляўнічыя ўжо кідалі на звера цяжкія камяні, калолі яго дзідамі.

Мамант яшчэ ўздымаў хобат і раз'юшана трубіў, яшчэ тузаўся ў пастцы, абрушваючы са сценак ямы зямлю. Але ўжо быў асуджаны...

МАЛАДЫ МАСТАК

*Каля дваццаці шасці тысяч гадоў назад.
На беразе ракі Судасць каля сучаснай вёскі Елісеевічы,
што на Бранішчыне*

Цёплы сонечны час перад поўднем. Пад пясчаным абрывам на беразе невялікага ручая сядзіць старая жанчына. Побач корпаецца ў пяску напаўголы хлопчык гадоў шасці — яе ўнук.

Уніз па цячэнні ручая праз хмызняк пабліскае на сонцы шырокая вада. Там рака. Калі зірнуць уверх на край абрыву, бачна голле ялін і вяршыні невялікіх бярозак. Далей нічога не відаць, але там крыху воддаль ад абрыву месціцца паселішча першабытных людзей. Старая жанчына і яе ўнук адтуль.

Бабуля спачатку не хацела браць з сабою малага. Але ж той вельмі прасіўся: пакажы ды пакажы, як выказаеш чалавечкаў.

З маленькай пячоркі пад каменем старая дастала загорнутыя ў бяроству кавалкі мамантавага біўня, крамянёвыя разцы, нож. Скоса зірнула на ўнука і завагалася — ці пачынаць. Тое, чым яна зараз зоймецца, трэба рабіць без сведак. Так патрабуе звычай. Ну, але ж можа духі і не будуць злавацца, бо ў малага вока чыстае, без уроку. Уздыхнула па-старэчаму і дастала з меншага скрутка няскончаную статуэтку, у якой ужо ўгадвалася постаць жанчыны, маладой і дужай. Бабуля пачала зразаць з кавалка біўня лішнія выступы, затым саскрэбвала іх скрабком, рабіла выемкі крамянёвым разцом. Шчыравала жанчына над статуэткаю і краем вока бачыла, як усхвалявана

сочыць за яе працай унук, ловячы кожны рух, стараючыся ўсё запомніць.

А калі дробным пясочкам і шкуркай пачала паліраваць гатовую статуэтку, малы не вытрымаў:

— Як прыгожа!

Старая ледзь прыкметна ўсміхнулася — усё ж прыемна, калі хто пахваліць. Хоць бы і дзіця. А што б ён сказаў, убачыўшы, якія фігуркі яна выразала, калі была маладзейшая, калі не дрыжэлі пальцы і было вастрэйшае вока?!

— А заўтра, унучак, шаман скажа над статуэткай чароўныя словы, абкурыць дымам з замоўленых траў, і ўвойдзе ў яе дух Вялікай жанчыны, ахоўніцы агнішча, прадаўжальніцы чалавечага роду...

— Бабуля, а табе не трэба гэты кавалачак? — нясмела запытаў унук, паказваючы на невялікі абломак косткі.

— Вазьмі, унучак, пазабаўляйся, — паглядзіла яна малога па галаве.

Задумалася старая, грэючыся на сонцы. Нават крыху задрамала. Ці то мроіла, ці то ўспамінала яна сябе дзяўчынкай у мяккім кажуху з пясцовых шкурак і ў такіх жа сшыванках на нагах. Але ўсё адно часам мерзла. Асабліва зімою, калі ішлі бясконцыя снягі, калі пранізлівыя вятры, здавалася, адарвуць ад зямлі і панясуць на край свету ўсё, што не трымалася за перамёрзлую зямлю ўчэпістымі каранямі. Дрыжэў пад напорам ветру іх будан, трымцелі звярыныя шкуры на страсе. А калі ў шчыліны ўрываўся вецер, закручвала дымам з агнішча, пякло ў вачах і рваў грудзі кашаль. А ўсё роўна дзяцінства ўспаміналася, як добры і далёкі сон. Хоць было часамі і холадна, і голадна, і колькі разоў хвароба ледзь не забрала яе ў Краіну продкаў...

Затым малюнкі дзяцінства пабляклі. Нешта зялёнае, быццам бярозавыя галінкі, загайдалася перад вачамі, і старая зусім заснула. Прахапілася ад таго, што ўнук тузаў за плячо і гукаў у вуха:

— Бабуля, бабуля, зірні што я зрабіў!

Жанчына шурпатай далонню правяла па твары, праганяючы сон, азірнула па баках. Сонца стаяла так жа высока, значыць, заснула на хвілінку, а здалося — надоўга

Унук працягваў кавалак косткі:

— Паглядзі, бабуля.

Яна ўзяла кавалак у рукі і пачала ўглядацца, жмурачы яшчэ сонныя вочы. Большую частку косткі пакрывалі свежыя драпіны і нарэзкі, якія спляталіся ў складаны і, як здавалася, бязладны ўзор.

— Гэта ж наша паселішча, бабуля. А вось рака,— не выцерпеў малы.

І сапраўды, зараз жанчына разабрала, што здвоеныя дугі — іх буданы, хвалістая рысачка ўверсе — далягляд, а ўнізе набягаюць рачныя хвалі.

— Ах жа, ты мой памочнік,— усцешылася жанчына.— Вазьмі большы кавалак біўня, выраж яшчэ што-небудзь. Бачу, што зможаш мяне, старую, некалі замяніць.

Радасна малому. Яму хочацца выказаць так, як яго бабуля. Ён ужо і спрабуе з кары або дрэва. Часам і атрымоўваецца — гарбаты тоўсты мамант, насарог з вострай галінкай замест рога... Вось толькі фігуркі людзей пакуль што не выходзяць! Але нічога, атрымаюцца. Ён будзе вельмі старацца. Ён кожны раз будзе прыходзіць сюды з бабуляй, вучыцца ў яе.

У СТАРАЖЫТНЫМ БУДАНЕ

Каля дваццаці пяці тысяч гадоў назад.

На поўдзень ад сучаснай вёскі Бердыж Чачэрскага раёна

На шырачэзным поплаве пятляе, раздвойваецца і ратройваецца рака. Яна яшчэ не вымыла глыбокага рэчышча. Ёй прасторна. На астравах, на берагах затокаў і старыц парос хмызняк. Месцамі ў нізінах бачны звлістыя стужкі свежанамытага пяску і жвіру — растуць далёкія ледавікі, і тады рака разліваецца.

Ва ўсе бакі ад рачной даліны цягнецца бясконца хвалістая раўніна, пакрытая расліннасцю халодных стэпаў, якая на паўночных схілах узвышэнняў больш падобна да тундравай. На паўднёвых схілах і ў ярах туляцца ляскі з нізкарослых асін, бярозак, ялін.

На мысе паміж берагам ракі і неглыбокім ярам прымасціліся два буданы. Буданы авальныя. Асновы іх сцен выкладзены чарапамі і іншымі буйнымі косткамі мамантаў. Жэрдкі і звязаныя паміж сабой мамантавыя рэбры ўтвараюць каркас страхі, накрытай шкурамі вялікіх жывёлін. Шкуры ўнізе замацаваныя каменнем, каб не знесла бурамі.

Брудна і няўтульна навокал. Шмат смецця, патрушчаных і абгрызеных костак.

З прырэчнага боку буданоў чарнеюць уваходы — як пралезці сагнутаму чалавеку. Давайце ж зазірнём туды... Якраз насупраць увахода размешчана амаль патухлае агнішча, толькі тлее некалькі вугалёў. За агнішчам з даху звісаюць шкуры паўночных аленяў і бізонаў, якія дзеляць будан на два памяшканні. У прыцемку можна разгледзець лежакі на касцяных вымастках, пакрытыя мяккімі шкурамі. На адным лежаку стары. Ён раз-пораз кашляе: хворы. Каля ўвахода прыстаўлена некалькі дзідаў, збоку ляжаць скураныя торбы, пад жэрдкамі даху — пукі сушаных сцяблін, карані ядомых раслін.

Каля буданоў у вечнай мерзлаце выкапаны ямы — мясныя кладоўкі. Яны прыкрыты мамантавымі чарапамі, лапаткамі, цяжкімі камянямі, каб да харчовых запасаў не змаглі дабрацца лісіцы і ваўкі. Але зараз у кладоўках пуста, толькі патыхае з іх холадам.

Такой цёплай летняй парой, як цяпер, жыхары паселішча большасць свайго часу праводзяць на свежым паветры. На летнім агнішчы смажацца кавалкі аленіны. Тлушч капае на вугалі і ўспыхвае куродымным полымем. Смурод ад гнілаватага мяса разыходзіцца навокал. Але нават і такога мяса засталося мала.

Каля агнішча на кукішках — зямля ж халодная — сядзяць дзве жанчыны. У сваёй груба пашытай з калматых шкур вопратцы яны падобны на нейкіх дзіўных маўклівых птушак. Жанчыны сочаць, каб смажаніна не падгарэла.

Бліжэй да будана маладзіца расцягнула на зямлі свежую лісіную шкуру, прымацаваўшы яе па краях калочкамі, і крэмянёвым скрабком здзірае мяздру, каб шкурка стала тонкай і гнуткай. Тут жа старэйшая жанчына сядзіць на мамантавым

чэрапе і з дапамогай касцяной праколкі і сухажылляў сшывае са шкур цёплую зімовую вопратку.

Каля буданоў бегаюць дзеці: то смяюцца, то плачуць, пачаўшы бойку. Але вось дзеці згрудзіліся над ярам і закрычалі:

— Нашы вяртаюцца з палявання!

Мужчыны неслі ўпаляванага сайгака, падвязанага да доўгай жардзіны. Яго выгнутыя рогі цягнуліся па зямлі, прадзіраючы дзве цёмныя баразны. Узбуджана падняліся і жанчыны, пачалі падкідваць у агнішча ламачча, раздзьмухваць полымя. Сёння ўсе лягуць спаць пад'еўшы.

Як толькі зайшло сонца, людзі забраліся ў буданы. Нейкі час адтуль яшчэ далятаюць прыглушаныя галасы, але хутка ўсё навокал заціхае. Толькі шуміць рачная вада ў прыбярэжнай лазе ды недзе зрэдку спрасоння ўскрыквае птушка. Не спіць воін каля агнішча. Абапёрся на дзіду і, як зачараваны, глядзіць на агонь. Яму нельга спаць — чарга пільнаваць.

Сярэдні каменны век

СТРАЛА РАСАМАХІ

*Дзесяць тысяч гадоў назад.
На Беларускам Паазер'і*

Расамаха быў яшчэ юнак, але на паляванні з ім мала хто мог параўнацца. Ён дзідаю трапляў пад самую лапатку бягуча-му аленю, збіваў каменем вавёрку з высокага дрэва. Мог доўгі час ляжаць на краі балота ў траве і цярпліва чакаць, пакуль бліжэй падплывуць качкі, каб дакладнейшым быў кідок цяжкай палкі.

А яшчэ любіў Расамаха блукаць па навакольных лясах ды балотах. Бывае, адаб'ецца ад паляўнічых і паверне берагам невядомай рэчкі. І ўсё яму цікава — куды вада бяжыць, якія дрэвы растуць у іншых мясцінах, якія там звяры водзяцца.

Але хадзіць па нязведаных сцежках, ды яшчэ аднаму, трэба было асцярожна, каб не напаткаць людзей з іншага племені, якія не пацерпяць чужака ў сваіх паляўнічых уладаннях.

За гэты спрыт на паляванні і за ахвоту да вандраванняў, мусіць, і далі юнаку імя Расамаха.

Вось і зараз з высокага ўзгорка прыкмеціў Расамаха на туманеным даляглядзе незнаёмае возера.

— Не хадзі,— пачалі адгаворваць старэйшыя паляўнічыя.— Там жывуць ваяўнічыя людзі. У іх дзіды маленькія, але куслівыя, як змейкі. І ляцяць яны вельмі далёка, бо кідаюць іх духі — памочнікі тых людзей.

Але гэтыя словы толькі падахвоцілі юнака — вельмі захацелася пабачыць самому, як лётаюць тыя маленькія дзіды-змейкі. Расамаха мацней завязаў раменьчыкі на скураным абутку, паправіў за пасам нож, перахапіў у правую руку дзіду і знік у нізкім ельніку на схіле ўзгорка. Ішоў, трымаючыся лагчыны з кустамі і пералескамі. На прагаліны, дзе быў адкрыты чужому воку, стараўся не выходзіць.

Недзе на паўдарозе да возера трапілася асабліва вялікая прагаліна. Расамаха асцярожна вызірнуў з хмызняку, прыкідваючы — ці бяспечна будзе яе перайсці, а можа, лепш абмінуць краем. І тут амаль перад сабою ўбачыў старога лася. Звер скуб траву паміж валунамі і раз-пораз пудка ўскідваў галаву, прыслухоўваўся і азіраў наваколле.

Вецер быў якраз з боку лася, і жывёліна не ўчула чалавека. Расамаха з захапленнем і шкадаваннем глядзеў на лася, да якога б дакінуў дзідай. Але навошта яму зараз такая здабыча? Да таго возера дабірацца яшчэ паўдня, і невядома — калі назад. За гэты час ваўкі ды лісіцы ад лася пакінулі б адны косткі.

І толькі хацеў Расамаха зноў пусціцца ў дарогу, як вострым зрокам прыкмеціў, што за вялікім каменем непадалёку ад лася нешта варухнулася. Там затаіўся мядзведзь. Звер таксама цікаваў за ласём і падбіраў момант, каб кінуцца на здабычу. Але на краі прагаліны быў хтосьці і чацвёрты! За кустом, зусім блізка, Расамаха ўбачыў чалавека. Той так захапіўся ласём, што не заўважаў нічога навокал сябе. У руках незнаёмага была доўгая выгнутая палка і тонкі пруток, на канцы якога пабліскваў крамянёвы наканечнік. Расамаха адчуў, як ад страху ў яго на галаве заварушыліся валасы, і скасіў вочы за спіну суседа: дзе ж той дух, які пасылае гэтыя дзіды-змейкі? Што ў руках чалавека была тая зброя, пра якую расказвалі

паляўнічыя, Расамаха здагадаўся адразу. Але ніякіх духаў не ўбачыў і з палёгкай перавёў дыханне.

І тут незнаёмец узяў выгнутую палку, нацягнуў сплеченую з сухажылляў вяровачку, якой былі звязаны канцы палкі, і пусціў пруток з наканечнікам.

Расамаха нават не паспеў прыкмеціць, куды паляцеў гэты пруток. Толькі ўбачыў, як уздыбіўся лось, ірвануўся наўцёкі, але прыэднія ногі яго падагнуліся, і жывёліна завалілася на бок, зарываючыся рагамі ў зямлю.

Незнаёмец нешта ўскрыкнуў і пабег да лася. Калі ён быў побач, на чалавека кінуўся мядзведзь — звер лічыў лася сваёй здабычай. Расамаха аслупянеў, глядзячы, як падмяў мядзведзь паляўнічага пад сябе, разрываючы кіпцюрамі вопратку, і як той учапіўся драпежніку ў горла, ратуючыся ад іклаў. І тут быццам нейкая сіла штурханула юнака ў плечы. Праз некалькі імгненняў ён апынуўся на прагаліне і ўвагнаў у бок зверу сваю дзёду. Мядзведзь зароў, тузануўся, але ўдар быў трапны — у сэрца.

Юнак дрыжэў ад узбуджэння, азіраючы месца сутычкі. Лось, мядзведзь і чалавек ляжалі побач. Незнаёмец не рухаўся. Разарваная скураная вопратка ў яго на грудзях паволі набрыньвала крывёю — кіпцюры дасталі і да цела. Расамаха нагнуўся над параненым, крануў за плячо. Той застагнаў і расплюшчыў вочы. Потым, з цяжкасцю прыўзняўшы галаву, паглядзеў на лася, мядзведзя, перавёў позірк на Расамаху і нешта прагаварыў на незразумелай мове.

Расамаха заківаў галавой і, размахваючы дзёдаю, паказаў, як ён закалоў зверу.

Зараз ужо і незнаёмец заківаў галавою, заўсміхаўся праз боль і ўсё нешта лапатаў па-свойму. Мусіць, дзякаваў.

А вопратка на грудзях у яго ўсё больш чырванела. Тады юнак выразаў з ласінага бока доўгі пасак шкуры і моцна сцягнуў ім грудзі параненага. Кроў перастала сачыцца, і незнаёмцу палегчала. Ён нават змог, хоць і хістаючыся, узяцца на ногі. Затым паказаў у бок возера і жэстамі запрасіў ісці за сабой.

Расамаха выразаў моцны кій і падаў параненаму, каб той мог абапірацца на яго. Нават правёў да краю прагаліны. Але

далей ісці адмовіўся. Ён не ведаў, як яго прымуць чужыя людзі. А раптам не захочуць адпусціць у родныя мясціны?

Незнаёмец са шкадаваннем развёў рукамі. Потым зняў з пляча тую выгнутую палку з нацягнутаю вяровачкай, з паса — берасцяную трубку, з якой тырчэла многа пруткоў з наканечнікамі, і працягнуў усё гэта Расамаху.

У юнака ад радасці ледзь не выскачыла сэрца.

— Лук,— паказаў незнаёмец на выгнутую палку.— Страла,— крануў ён рукою пруток.

— С-стр-рала,— з цяжкасцю паўтарыў Расамаха новае слова і моцна прыціснуў падарунак да грудзей.

Вяртаўся Расамаха, нібы ляцеў на крылах. Але як ні спяшаўся, зноў завярнуў на тую мясціну, дзе выратаваў жыццё чалавеку. Лася не чапаў — гэта была чужая здабыча, а з мядзведзя злупіў шкуру. Потым пайшоў павольней, бо на плячах адчувалася вага набытку.

У пачатку наступнага дня Расамаха быў дома. Юнак зняў з плячэй мядзведжую шкуру і разгарнуў каля вогнішча. Затым паклаў на яе лук і стрэлы. Ён стаяў побач, і твар яго пунсавеў ад гонару. Родзічы абступілі навокал, зазіраючы цераз плячо адзін другому: што гэта за незразумелыя рэчы прынёс Расамаха?

Тады Расамаха ўзяў лук, паклаў на цеціву стралу і выстраліў уверх. Страла ўзвілася вышэй самых высокіх дрэў і, апісаўшы стромкую дугу, уваткнулася ў зямлю за буданамі.

Людзі ў жаху пабеглі ад вогнішча, а некаторыя пападалі ніц з крыкам: «Дзіда — змейка духаў!» Юнак засмяяўся: «Гэта страла! Яе пускаюць не духі, а людзі вось з такога лука».

Родзічы Расамахі хутка і самі навучыліся страляць з лука, а затым і майстраваць яго з моцнага дрэва. З лукам стала лягчэй паляваць. Зараз з вялікай адлегласці можна было забіць любую жывёліну, нават падстрэліць птушку ў палёце. Паляўнічыя пачалі больш прыносіць здабычы, і ў людзей заўсёды было мяса.

Неўзабаве ў тых краях усе навучыліся паляваць з дапамогай лука. І доўга яшчэ там называлі гэту цудоўную зброю «стралой Расамахі».

АСЕННЯЕ ПАЛЯВАННЕ

*Дзесяць тысяч гадоў назад.
Левы бераг Віліі пад сучаснай Смаргонню*

Наступіла восень. Паблякла тундра, што разаслалася на поўнач ад ракі. Пажайцелі бярозавыя пералескі, якія пачыналіся ад паўднёвага берага Віліі і цягнуліся да Нёмана, каб за ім зліцца ў суцэльны лес, дзе бяроза змешваецца з ялінай, хвойай, вольхай.

І як толькі вецер прынёс першае дыханне халадоў, племя, якое жыло каля крутой рачной луці, пачало рыхтавацца да вялікага палявання на паўночных аленяў.

Ладзілі чоўны, мацней прывязвалі крамянёвыя наканечнікі да доўгіх дрэўкаў, мянялі апярэнне стрэлаў, спрабавалі пругкасць лукаў. Групы мужчын пайшлі ў паўднёвыя лясы дзёрці смалякі, ламаць яловыя лапкі. На паўночны бераг Віліі пераправіліся разведчыкі пільнаваць з'яўленне аленяў, якія пойдуч з халодных краёў праз Вілію да Нёмана, дзе на краі лясоў будуць хавацца ад зімовых вятроў.

І вось аднойчы на пясчаны мыс, які жаўцеў стромкімі абрывамаі, прыйшоў шаман з бубнам і касцяной сякерай. Бубен быў плоскі з тугой скураной мембранай на берасцяным вобадзе. Прывязаныя да вобада, шамацелі нізкі ракавін. На чорнай ад тлушчу і сажы паверхні сякеры выдзяляўся адмысловы наразны арнамент, запоўнены белай глінай.

Шаман быў голы, толькі шкура пакрывала яго плечы, ды над галавою пагойдваліся аленьвыя рогі.

З белых вапняковых каменьчыкаў шаман выклаў на траве сілуэт аленя, побач распаліў вогнішча. Калі агонь разгарэўся і дым пацягнуўся ўгору, шаман ударыў у бубен. І адразу з буданоў паселішча з'явіліся мужчыны з дзідамі і лукамі і пайшлі на рачны мыс, куды іх клікаў бубен.

Шаман кружыў вакол вогнішча і сілуэта аленя на траве, рытмічна біў у бубен і раз-пораз выкрыкваў закліяцці. Мужчыны, якія паселі ў кола, пагойдваліся ў такт бубну і хорам паўтаралі за шаманам. Далёка па рацэ разносілася гэта не то песня, не то лямант.

Увесь дзень заклінаў духаў шаман. І ноч. Прасіў іх дапамагчы ў паляванні, скіраваць аленяў да гэтай рачной лукі. Усё хугчэйшым рабіўся бубнавы рытм, усё мацней ускрыквалі паляўнічыя, і, здавалася, не будзе канца гэтаму кружэнню шамана вакол вогнішча — адкуль толькі моц у гэтым старым целе?! Але шаману, пэўна, давалі тую моц добрыя духі племені.

Калі скончылася ноч і развіднела, прыбег задыханы разведчык, прарваўся да вогнішча праз кола мужчын і закрычаў, уздымаючы дзіду: «Ідуць алені!»

Тады шаман выхапіў у разведчыка дзиду і, як рэха, ускрыкнуўшы: «Ідуць алені!», увагнаў яе вастрыём у белы сілуэт жывёліны на траве і ўпаў без прытомнасці.

Мужчыны-паляўнічыя рушылі да берага і занялі ўжо раней падрыхтаваныя месцы: хто ў чоўне, замаскіраваным галём, хто з лукам у прыбярэжных кустах.

З'явіўся яшчэ адзін разведчык і сказаў, што алені ідуць якраз на пераправу каля іх лукі. Усе з палёгкаю ўздыхнулі. Здаралася, што алені, нечым устрывожаныя, раптам паварочвалі ўбок і пераплывалі Вілію ў іншым месцы. Тады племя заставалася на зіму без мяса, і галодная смерць прыходзіла да людзей.

І вось у напружанай цішыні пачуўся нейкі шум, затым лес рагоў вырас над звлістай лініяй прыбярэжных узгоркаў — гэта паказаліся перадавыя статкі аленяў. Сівавата-бурая хваля жывёлін падкацілася да вады і замерла. Аленіхі-важатыя пачалі нюхаць паветра і пільна аглядаць супрацьлеглы бераг.

Затаілі дыханне паляўнічыя. Але вось аленіхі ўвайшлі ў ваду і паплылі. Калыхнуліся тысячы рагоў, і ўслед за важатымі рушылі іншыя алені.

Як толькі першыя жывёліны выйшлі на супрацьлеглы бераг, са схованак выплылі чоўны — паляванні пачалося. Паляўнічыя, плывучы сярод аленяў, калолі іх дзідамі. Пакуль хапала моцы ў руках або пакуль не ламалася дрэўка. А з другога берага ўсё наплывалі новыя статкі.

Забітых жывёлін плынь зносіла ўніз. Там іх перахоплівалі і цягнулі да берага. Маладзейшыя або не такія спрытныя паляўнічыя білі аленяў на беразе з лукаў.

Але і ў людзей без ахвяр не абышлося. Перапалоханая аленіха перакуліла човен. Паляўнічы пайшоў на дно. Быў паранены і адзін юнак на беразе, які неасцярожна сунуўся з дзідаю да раз'юшанага самца.

Апошнія алені, успеньваючы ваду, выскачылі на бераг і памчалі па раскапычанай тундры. Навокал стала ціха.

Зараз наступіла спакайнейшая, але не менш важная работа. Трэба было зняць шкуру са здабычы, прыпарадкаваць мяса. І хутка задымілі ўздоўж берага вяндырні, зробленыя з жэрдак і бяросты. Густа запахла паленым смалістым дрэвам. І так было кожную восень.

ЗА ДАРАМІ ПРЫРОДЫ

*Гэта магло быць у любое тысячагоддзе каменнага веку,
асабліва ў яго пазнейшы час, дзе-небудзь
на Беларускім Паазер'і*

Першабытны чалавек карміўся з палявання, рыбалоўства і збіральніцтва. Зразумела, апошняе не прыносіла столькі спажывы, як, напрыклад, удалае паляванне на зубра або лася. Але ўсё ж і збіральніцтва значна разнастаіла харчаванне нашых продкаў.

Вясною, калі ўсё навокал зелянела, выпраўляліся за першым шчаўем. Ішлі ў харч маладая крапіва, дзікая цыбуля, карані вадзяной лілеі, мноства іншых раслін. Вясною быў самы час і для збору птушыных яек. Затым прыходзіла лета і высыпвалі ягады. Спачатку суніцы, потым чарніцы, маліны, брусніцы, восенню – журавіны. Ягады можна было не толькі есці свежымі, але і сушыць на зіму.

Пасля цёплых дажджоў пачыналіся грыбы. Раслі яны ажно да позняй восені, і ўвесь гэты час не заціхалі чалавечыя галасы ў лесе.

У канцы лета наступаў збор арэхаў. Людзі ішлі і ў дубнякі, разганяючы дзікоў, – паспелі жалуды. Вывараныя жалуды гублялі гаркоту. Іх можна было затым перацерці на муку, змяшаць з арэхамі ці яшчэ з чым і спячы праснакі.

...У дупле вялізнай старой ліпы пасяліўся пчаліны рой. Можа, таму, што дупло было высока над зямлёю, а дрэва нахілена над рэчкаю, мядзвездзям ніяк не ўдавалася выдраць гранкі-соты. А паласавацца мядком яны спрабавалі – камель быў добра паабдзіраны кіпцюрамі.

Людзі прыкмецілі рой яшчэ вясною, але не чапалі: чакалі, пакуль пчолы наносяць пабольш набытку. І вось неяк у самы разгар лета, калі з дупла ажно выступіў мёд, да ліпы прыйшло некалькі мужчын. Спыніліся пад дрэвам, глядзелі і слухалі, як гудуць пчолы ў ліпавай кроне. Затым адны з мужчын ссеклі ў прыбалаці гонкую яліну і ацерабілі на ёй галіны, пакінуўшы ля камля старчакі. Другія нацягалі сухога ламачча. Як толькі яліну прыставілі да ліпы – вяршыняй да дупла, падпалілі ламачча і пачалі кідаць на агонь сырое галлё. Цёмна-шызы дым узняўся ўгору, ухутаўшы дрэва густым воблакам. І адразу загуло ў кроне, быццам у віхуру, – гэта вылятаў з дупла рас-травожаны рой.

Крыху пачакаўшы, па яліне, чапляючыся за старчакі, палез маладзейшы і рызыкаўнейшы з мужчын. Ён быў захутаны ажно да вачэй закуродымленай вопраткай і трымаў пад пахай скураны мех. Задыхаючыся ад дыму, мужчына выцягнуў з дупла гранкі і склаў у мех. Затым хуценька пачаў спускацца, бо, калі дым радзеў, пчолы смялелі і раз’юшана накідваліся на чалавека. Даставалася і тым, хто стаяў пад дрэвам.

Радасна ўзбуджаныя – гэта была вясёлая забава – вярталіся мужчыны са здабычай у паселішча. Час ад часу пазіралі адзін на другога, бачылі апухлыя ад укусаў насы і вочы-шчылінкі і рагаталі.

...У плыткай азёрнай затоцы, зарослай рознымі вадзянымі раслінамі, ходзяць амаль па пояс у вадзе жанчыны і падлеткі. Раз-пораз нагінаюцца, нешта выцягваюць з вады і кладуць у торбы. Малюскі? Не, хоць іх таксама елі першабытныя людзі. Жанчыны і падлеткі збіваюць плады вадзяных арэхаў, рагатыя, як галоўкі чорцікаў. Плады потым абсмажаць на вогнішчы і дастануць з іх смачныя зярняты.

А як настане глыбокая восень і сцішыцца пачарнелая зямля ў чаканні першага снегу, гаспадыні са спакойным задавальненнем будуць аглядаць у схованках доўгія нізкі

сушаных грыбоў, кошыкі і вялізныя гліняныя гаршкі з ягадамі, жалудамі, ляснымі і вадзянымі арэхамі. Будуць перакладаць у сушэйшыя мясціны пукі каранёў і сцяблін ядомых раслін і радавацца, што зімовымі завірухамі, калі не прабіцца праз лёд да свежай рыбы, не трапіць у заснежаны лес за дзічынай, сям'я хоць які час зможа пратрымацца на гэтых запасах, сабраных у лесе, на балоце, у возеры.

Збіральніцтвам займаліся і самыя першыя людзі, якія яшчэ мала чым розніліся ад сваіх продкаў — чалавекападобных малпаў, і людзі пазнейшага часу, калі ўжо існавалі земляробства і жывёлагадоўля.

У МАЙСТЭРНІ

Сем тысяч гадоў назад.

На рацэ Сож каля сучаснай вёскі Залесе

ў Чачэрскім раёне

На краі паселішча, пад самым лесам, размясцілася крэмнеапрацоўчая майстэрня. Гэта — лёгкая трысняговая павець на слупках, якая дае схованку і ад сонца, і ад непагадзі.

Пад павеццю яшчэ моцны, але ўжо сівы мужчына. Апрануты ён у доўгія штаны, пашытыя са шкуры, і заношаную безрукаўку. Босы.

Вось мужчына ідзе ў кут павеці і выкопвае са схованкі крамянёвы кавалак — камень памерам у два кулакі. Затым бярэ з торбы на слупку адбойнік — гранітную гальку з моцна падзеўбанымі краямі, прысаджваецца на драўляны кругляк і спрытным ударам збівае вяршыню кавалка. Атрымалася амаль роўная пляцоўка. Паклаўшы камень на чэсаную дошку, якая ляжыць на зямлі, і заціснуўшы яго ступнямі, майстар пачынае адколваць з пляцоўкі пласцінкі з правільнымі гранямі. Робіць ён гэта спецыяльным прыстасаваннем — зробленым з рога і дрэва доўгім стрыжнем-адціскальнікам.

Побач з сівым сядзіць мужчына маладзейшы. Ён падбірае з зямлі адколатыя пласцінкі і апрацоўвае іх на краях невялікім рэтушорам — абломкам крэменю. Пласцінкі-нарыхтоўкі на-

бываюць форму доўгіх лістападобных наканечнікаў стрэлаў з рэтушаванымі краямі і адмысловым тонкім насадам.

Мужчыны стараюцца. Набліжаецца восень — час палявання на адлятаючых у вырай растлусцелых за лета качак і гусей. А для такога палявання трэба многа стрэлаў.

Пад павеццю і навокал яе валяецца мноства розных кавалкаў крэменю, пласцінак, адшчэпаў, а таксама крамянёвых камянёў, з якіх адкалолі колькі можна нарыхтовак і кінулі як непатрэбныя. Гэта так званыя нуклеусы. Яны выглядаюць, як гранёныя пірамідкі.

Каля павеці былі разасланы кавалкі бяросты. На іх ляжалі змайстраваныя яшчэ раніцою крамянёвыя скрабкі — адшчэпы або абломкі нажападобных пластоў, у якіх край закругляўся і апрацоўваўся стромкім рэтушам. Такая прылада з'яўлялася ўніверсальнай, ёй можна было чысціць рыбу, здзіраць мяздру са шкуры, рэзаць шкуру жывёл і кару дрэў. Тут жа былі і некаторыя іншыя прылады: праколкі, якімі рабіліся невялікія адтуліны ў шкуры або кары; разцы, якія пераважна прымяняліся для апрацоўкі костак; доўгія, завостраныя з краёў нажы.

Працавалі моўчкі. Толькі, калі перапыняліся, перакідваліся якім словам.

Ужо перад самым поўднем, калі збіраліся пайсці абедаць, маладзейшы мужчына адклаў убок рэтушор і пачаў узірацца паміж хацін.

— А да нас нехта ідзе.

Паглядзеў туды і старэйшы.

— Ды гэта мой сусед Варона з сынам.

Варона падышоў да павеці і павітаўся з майстрамі, пажадаўшы ім дапамогі добрых духаў. Затым дастаў з-за паса сякеру і працягнуў старэйшаму:

— Бачыш, Скол, як лязо вышчарбілася? І аб што — аб ліпу. Пачаў ссякаць каля затокі, каб потым выдзяўбці з яе човен. Але раптам трапіў сякерай на нешта цвёрдае — ажно завінела. Гляджу, а ў дрэве ўрослы крамянёвы наканечнік стралы. Тады ўспомніў, што як былі яшчэ хлопцамі, то на гэтай ліпе ў цэль з лукаў практыкаваліся.

— Ты глядзі, які выпадак,— здзіўлена паківаў галавой Скол.— Я і сам па ёй не адну стралу калісьці выпусціў. Але мы табе зараз зробім новую сякеру, бо гэту шчарбіну ўжо не зараўняеш.

Майстар выбраў прадаўгаваты крэмень і збіў з яго верхнюю і ніжнюю часткі. Атрымаліся дзве пляцоўкі. Затым ударамі адбойніка адкалоў з краёў пляцоўкі тоўстыя адшчэпы — нарыхтоўка пачала нагадваць сякеру. Асцярожнымі бакавымі ўдарамі Скол зрабіў лязо і плоскі абушок. Лязо падправіў рэтушорам, ім жа зняў і выступы на краях сякеры. Хутка і лоўка выходзіла ў майстра, стараўся асабліва, бо рабіў на вачах супляменніка.

Затым Скол выбіў з адтуліны ў касцяным тапарышчы папсаваную сякеру, абмазаў адтуліну густым клеєм з драўніннай смалы і замацаваў у ёй новую сякеру.

— На, сусед, трымай, і няхай табе лёгка сячэцца. Толькі сёння не працуй — няхай смала засохне.

Пакуль дарослыя былі занятыя сякераю, сын Вароны, яшчэ падлетак, забаўляўся побач. Ён падымаў з зямлі непатрэбныя майстрам адшчэпы, стукаў адзін аб другі, высыкаючы іскры, або для цікаўнасці, наслідуючы дарослым, браўся рэтушаваць які крамянёвы асколак. Пазабаўляецца так і кіне крэмень у пясок.

А праз нейкіх сем тысячагоддзяў археолагі знойдуць на беразе Сожа гэтыя крамянёвыя недаробкі і будуць ламаць галаву, думаючы: «І што б гэта маглі быць за такія дзіўныя вырабы, для чаго яны служылі нашым продкам?» А гэта ўсяго толькі дзіцячыя забаўкі.

Крэмень апрацоўвалі на кожным паселішчы каменнага веку, але непадалёку ад багатых крэменем радовішчаў існавалі і спецыяльныя майстэрні па вырабе каменных прылад працы. Некаторыя ж раёны Беларусі бедныя крамянёвай сыравінай, таму мясцовыя жыхары замянялі яе іншымі матэрыяламі. Так, на старажытных паселішчах Падзвіння мы сустракаем касцяныя і рагавыя наканечнікі стрэлаў і дзідаў, кінжалы і гарпуны. Нават некаторыя сякеры там былі касцяныя. Праўда, такою сякерай дрэва не ссячэш, але ёю

можна было адсекчы, напрыклад, кавалак мяса ад уपालяванай жывёліны.

У самым канцы новага каменнага веку сякеры з крэменю і іншых камянёў пачалі зашліфоўваць з дапамогай каменных пліт і мокрага пяску.

Новы каменны век

ПЕРШЫЯ ГАРШКІ

Каля шасці з паловай тысячагоддзяў назад.

Недзе на Прыпяці

Хаціна з жэрдак і галля загарэлася глыбокай ноччу, калі ўсе моцна спалі, натомленыя клопатамі мінулага дня. Успыхнула раптоўна, і свежы вецер з ракі хутка раздзьмухаў агонь — людзі ледзь паспелі выскачыць на дварышча, прыхапіўшы толькі вопратку. Усё згарэла дашчэнт, і на раніцу толькі дыміўся шэры прамакутнік пацялішча — усё, што засталася ад хаціны.

Прапалі запасы сушанай рыбы, крамянёвыя і касцяныя прылады, і, чаго найбольш было шкада, згарэлі рыбацкія сеткі, сплесці якія з лубяных валокнаў было не так проста.

Гаспадару ўжо не было чаго рабіць на пажарышчы, і ён, узяўшы сякеры, разам з суседзямі пайшоў у лес рыхтаваць жэрдкі на новую хаціну. Гаспадыня ж корпалася ў вугалях, выграбаючы кійком то перапалены наканечнік дзіды, то каменныя грузілы ад сетак. Знойдзенае складвала побач у кучку.

Пад абвугленымі рэшткамі сцяны жанчына дакапалася да начыння — абгарэлых кошыкаў і лубянак, якія рассыпаліся ад першага дотыку, пакручаных і счарнелых берасцяных вырабаў.

Гаспадыня падняла яшчэ цёплую ад агню невялікую пасудзіну, па форме як лейка, сплеченую з тонкіх хваёвых каранёў. Найбольш шкадавала гэту рэч, бо яе рабіў яшчэ бацька. Таму берагла як памятку. Пасудзіна была старая, даводзілася

замазваць на ёй дзіркі і шчыліны глінаю. І гліны той месцамі так набралася, што самога пляцення не было бачна. Зараз карані згарэлі, але гліна трымалася, захаваўшы былую форму вырабу.

Жанчына пакруціла начынне ў руках, пастукала па брыжы — гліна ажно звінела, затым уздыхнула і кінула яе на зямлю. Пасудзіна чмякнула на вугалі, узняўшы воблачка попелу, але не разбілася. Гліна абпалілася ў агні і стала, як камень. Гэта ўсцешыла гаспадыню — пасудзіну, аказваецца, можна будзе ўжываць і надалей...

Пэўна, гэта адзін з многіх магчымых выпадкаў, калі старажытныя людзі заўважылі, што гліна, трапіўшы ў агонь, абпальваецца і робіцца надзвычай моцнай. Зразумеўшы гэта, а таксама здаўна ведаючы пластычнасць сырой гліны, нашы продкі ў самым пачатку новага каменнага веку пачалі вырабляць гліняны посуд.

На кожнай неалітычнай стаянцы пры раскопках сустракаецца мноства гліняных чарапкоў — абломкаў посуду. Ганчарнае кола тады яшчэ не было вынайздзена, таму гаршкі ляпіліся ўручную. Выкапаную з зямлі гліну добра вымешвалі. Затым, каб будучы выраб не трэскаўся пры абпале, дабаўлялі ў яе траву, пясок, тоўчаныя ракавіны або кару дрэў. З такога падрыхтаванага глінянага цеста ляпілі стужкі, якія змацоўваліся краямі паміж сабой. Так фармавалася пасудзіна.

Бугаркі і ўпадзінкі, якія на сценках заставаліся ад пальцаў, загладжваліся касцяной або каменнай пласцінкай. Затым паверхні посуду аздабляліся штампамі — арнаменцірамі. Узоры атрымоўваліся розныя — пасачкі адбіткаў грэбня або насечак, ялінкі, лукаткі, ромбы. І амаль заўсёды пад самым брыжам наносіўся шэраг глыбокіх круглых ямчак. Некаторыя гаршкі арнаментаваліся так багата, што нагадваюць адмысловую вышыўку. Кожнае племя мела на гліняным посудзе свае характэрныя арнаменты, як, напрыклад, сучасныя народы на вяртанні або ручніках.

Пасля арнаментавання гаршкі абпальваліся на вогнішчы. Калі ж яны трэскаліся, то шнуркамі, прасунутымі праз свідраваныя адтуліны, звязваліся, браліся «на шво».

Пасудзіны ў неаліце ляпіліся разнастайныя — вялізныя, як цэбры, у іх захоўвалі прадукты, і меншыя — для гатавання стравы. Рабілі міскі для яды і кубкі для пітва. Былі пасудзіны і з пукатымі бакамі, і з вузкімі шыйкамі, і як разрэзаны гарбуз. Але ўсе яны без выключэння мелі вострыя дны, зрэдку — закругленыя. Чаму? А таму, каб не куляліся на агнішчы, калі падгаралі дровы, каб лепш трымаліся ў зямлі, устаўленыя ў якое паглыбленне. Печак жа і дашчатых сталоў, для якіх па-трабен пласкадонны посуд, тады яшчэ не было.

І ПАПЛЫВЕ ЁН ПА ХВАЛЯХ

*Шэсць тысяч гадоў назад.
На возеры Мястра, што на Мядзельшчыне*

Познім ранкам, калі сонца ўжо паднялося даволі высока і добра прыгравала, берагам возера ішлі дзед і яго ўнук. Загарэлы амаль да чарнаты малы то кідаўся бегчы, то прыпыняўся, прыглядаючыся між каранёў дрэў, то спускаўся з невысокага абрыву да вады, каб падабраць там прыгожы каменьчык.

Дзед сунуўся ззаду, перастаўляючы босыя ступні па зляжалай ігліцы. Ён меў доўгія паношаныя штаны, белую сарочку, паверх якой была камізэлька з ласінай скуры — цёплая і новая, пашытая старэйшай унучкай, бо старому часам было халаднавата і летам.

За спінаю ў старога вісела скураная торба. У левай руцэ ён нёс падвязаны на лубяной вяровачцы шчарбаты гліняны гаршчок з тлеючымі вугалямі, у правай — кароткую дзіду.

Глядзеў дзед, як перад ім, нібыта спелы дзьмухавец, мільгае белая галава ўнука і час ад часу бурчэў:

— Не адбягай, кажу, далёка, бо на мядзведзя ці рысь напорашся.

Напамінак пра небяспеку суцішаў хлопчыка, і ён тады ціснуўся бліжэй да дзеда. Але ненадоўга. Маладая кроў бурліла і неадольна клікала да руху, да дзеяння.

Бераг паніжэў, сцэжка збягала ў лагчыну. Векавечныя гіганты хвоі пачалі расступацца, даючы мясціну то ліпе,

то таполі. А ў самай лагчыне засерабрыліся таўшчэзнымі камлямі асіны, дружна зацямнелі вольхі.

— Ну, унучак, выбірай асіну.

Малы пачаў кружыць паміж дрэвамі, задзіраючы галаву, каб ацаніць іх гонкасць, ахапляў рукамі ствалы, мераючы таўшчыню.

— Вось гэту, дзядуля,— нарэшце стукнуў ён кулачком па самым тоўстым дрэве.

— Охо-хо,— пачухаў патыліцу стары.— З гэтай асінай мы ці ўправімся? Ды і човен з яе выйдзе вялізны. На ім толькі па Нары плаваць, а на нашым возеры човен трэба лягчэйшы.

— Тады, можа, гэту?..— менш упэўнена паказаў малы на суседняе дрэва.

— Ну што ж,— акінуў позіркам дзед асіну.— Гэта, пэўна, падыдзе — роўная і ў меру таўшчынёй.

Унук пачаў збіраць навокал сухое ламачча і сцягваць да дрэва. Дзед жа высыпаў пад камель з гаршка гарачыя вугалі, падкінуў сухой травы, галінак і пачаў раздзьмухваць агонь. Хутка ўжо гарэла вогнішча. Зараз дровы збіралі і падкладвалі на агонь абодва: унук — тонкія, а дзед — таўсцейшыя. Абкладалі камель навокал: трэба было, каб падгарэў з усіх бакоў. Кара на асіне пацямнела, пачала апальвацца, задымела. А праз нейкі час падсохла і загарэлася сама драўніна.

Дзед скруціў з кавалка бяросты лейкаваты кубак, змацаваўшы яго клінкамі з галінак, і ўнук час ад часу бегаў з ім да возера, прыносіў вады. Дзед браў кубак і, прымерваючыся праз дым, паціху ліў ваду на камель вышэй агню, не даючы, каб дрэва падгарэла ўверх.

Сонца прыгрэла мацней. У смуге парнасці, што пачала ўздымацца ад вады, затанцаваў далягляд за возерам. У асляпляльнай нябеснай сіні нараджаліся ледзь улоўныя кволья воблачкі і тут жа распускаліся, раставалі пад сонечнымі прамянямі.

— Можна мне пакупацца? — папрасіўся малы.

— Ідзі, ідзі, купайся. Дроў мы нанасілі столькі, што я пакуль і адзін упраўлюся...

Сцішана сядзеў дзед перад вогнішчам, падкідаючы дровы. Ветру не адчувалася. Не шумелі верхавіны дрэў, але цішыні не было. Лес гуў ад птушынай рознагалосіцы.

Стары сядзеў і думаў, што гэты вась човен будзе ў яго жыцці пяты. І, мабыць, апошні. Бо ўжо гады... Найлепш памятаўся першы, яшчэ ў маладосці. Як абчэсваў яго, выдзёўбаў. Як выразаў на носе адмысловы ўзор. І які імпэтны атрымаўся човен! Ляцеў па хвалях, як чайка. А як добра тады веславалася. Якое лёгкае было вясло і моцныя рукі! На тым чоўне ён прывёз сабе з далёкага паселішча маладую жонку... Човен той разбіла аб камяні, калі ён неасцярожна выплыў пратокай на Нару. Такі быў тады шалёны вецер!

Другі човен сагналі з сабой загорцы, калі напалі на іхняе племя. Трэці служыць яшчэ і зараз, хоць пачарнеў, патрэскаўся і з кармы працякае. Чацвёрты рабіў свайму сябру – рыбаку. А вась гэты, пяты, ён будзе рабіць для мужа старэйшай унучкі. Той, што пашыла такую цёплую камізэльку...

Паабедалі дзед з унукам праснакамі і сушанай рыбай са скураной торбы. Запілі вадой з бліжэйшай крынічкі. Калі ж сонца схілілася да самага лесу і возера, высвечанае косымі прамянямі, засерабрылася, нашы працаўнікі той жа сцежкай падаліся назад у сваё паселішча.

І так прыходзілі дзед з унукам у гэту прыбрэжную лагчыну шэсць дзён. Старанна абпальвалі камель асіны, пакуль дрэва не стала, як падгрызенае бабрамі. І нарэшце настаў дзень, калі застаўся толькі стрыжань дрэва. Дзьмуў даволі моцны ўсходні вецер, кожнае імгненне асіна магла абваліцца на зямлю.

Дзед загадаў унуку трымацца зводдаль і не падыходзіць да небяспечнай мясціны. Сам жа варажыў каля вогнішча, падкладаў, дзе трэба, дровы, падгортваў вугалі.

І нарэшце, перад поўднем, дзед гукнуў:

– Сцеражыся!

Малы бачыў з суседняга ўзгорка, як верхавіна асіны спатку хіснулася, затым стала паволі хіліцца. Набіраючы разгон і ламаючы галлё суседніх дрэў, асіна грывнула на азёрны бераг, ажно ўздрыгнула пад нагамі зямля і пасыпалася ігліца. На хвіліну ў лесе заціх птушыны спеў, толькі недзе далёка адгукалася зязюля.

Унук пабег у лагчыну – каб не прыціснула там дзеда. Стары заклапочана тупаў каля дрэва, аглядаючы, ці не дало дзе трэшчыну.

— А зараз, унучак,— задаволена прамовіў дзед,— адмерым даўжыню будучага чоўна і зноў перапалім ствол. Затым сякерамі абчэшам, зробім гладкім — атрымаецца цела чоўна. Але застанецца самае цяжкае: выбраць сярэдзіну.

Дзён праз сем, калі скончылі перапальваць асіну і з другога канца, прыйшлі на дапамогу іншыя мужчыны. Насеклі галля і шчыльна заклалі камель, схавалі ад сонца, каб дрэва ў цяні на азёрным ветрыку высахла, не патрэскаўшыся.

У канцы лета прыйшлі зноў, усе з навостраннымі каменнымі сякерамі. Кіраваў працаўнікамі ўсё той жа стары. Дружна застукалі сякеры. Праз некалькі дзён на азёрным беразе ляжала цела чоўна, гладкае і белае. Дзед навыразаў роўных аднолькавай даўжыні калочкаў, затым крамянёвым свердлам пачаў выкручваць на баках нарыхтоўкі чоўна дзіркі.

— Што ты робіш, дзядуля? — жахнуўся ўнук.— Праз гэтыя ж дзіркі пацячэ вада!

Дарослыя засмяяліся:

— Пацячэ, пацячэ! І пойдзе твой дзед на дно, да вадзяных духаў у госці.

— Не хачу, каб мой дзядуля тапіўся! — ашчаперыў дзеда малы.

— Яны жартуюць,— расчулена пагладзіў унука па галаве стары.— Калочкі шчыльна загонім у дзіркі і па іх будзем вызначаць таўшчыню бартоў чоўна. Пакажацца пад цяслою капец — хопіць вычэсваць.

Зараз засмяяўся і хлопчык са сваёй някемлівасці і стаў падаваць дзеду калочкі.

На роўна абчасанай верхняй плашчыні будучага чоўна дзед уздоўж краю правёў вугалем чорную рысу — вызначыў таўшчыню бартоў. Затым з бакоў пасталі маладзейшыя мужчыны, паплявалі на далоні, мацней абхапілі ручкі крамянёвых цёслаў і пачалі вычэсваць — выдзёўбаць сярэдзіну чоўна.

Наступіла восень. Зажаўцелі бярозы на азёрным беразе, зачырванелася лісце на асінах. Нізка над зямлёю пераляталі шпакі. Дзед маленькай вострай цяслою апошні раз прайшоўся па краях чоўна, выгладжваючы шурпатасці. Затым галавешкай намаляваў на носе даўбёнкі кола з крыжам усярэдзіне — знак

сонца, і мужчыны дружна пасунулі човен да вады. Напінаўся побач з імі і хлопчык.

Нарэшце белы човен слізгануў па камянях і крануўся вады. Яшчэ намаганне — і ён загайдаўся на хвалях. Радасна закрычалі мужчыны. І мусіць, больш за ўсіх радаваўся хлопчык — ён жа таксама дапамагаў рабіць човен!

Дзед пасадзіў у човен унука, сам сеў на карме і адштурхнуўся вяслом ад берага. Нос даўбёнкі лёгка рэзаў невысокія хвалі, кіраваўся на глыбіню. Хлопчык апусціў руку за борт і адчуў, як пераліваецца паміж пальцамі халаднаватая азёрная вада.

Насупраць вялікага каменя на касе, дзе возера мела найбольшую глыбіню, якую нельга было змераць нават самай доўгай жардзінай, дзед перастаў веславаць. Ён дастаў з торбы нізку сушанай рыбы, прывязаў да яе камень і апусціў за борт. Нізка пачала хутка знікаць у глыбіні. І хлопчыку здалася, як быццам да рыбы кінуўся нейкі вялізны цень, і ўсё прапала, толькі забурліла вада.

— Дзякуй табе, Вадзяны дух,— прашаптаў дзед, які таксама пільна ўзіраўся ў ваду.— Доўга паслужыць гэты човен,— разгінаючыся, уголас дадаў ён і зноў узяўся за вясло.

З ЧАГО ВЫРАСТАЕ ПШАНІЦА

*Каля шасці тысяч гадоў назад.
Гэта магло быць у Прыкаўказзі — там,
дзе сустракаюцца дзікарослыя расліны,
прыдатныя для акультурвання*

Так здарылася, што ў гліняны гаршчок, дзе захоўвалася зерне дзікарослай пшаніцы, панадзіліся мышы. У гаршку збоку была выбіта дзірка, вось туды яны і пачалі лазіць. Праўда, зерня там заставалася на дне, але ж была яшчэ вясна, новая пшаніца вырасце і паспее ў Каменным яры толькі ўлетку. А гэта можна было перавеяць, выкінуць смецце, якое нацягалі мышы, і перацерці на муку. На тыдзень які хапіла б на праснакі або зацірку. Але гаспадыня вельмі гадзілася мышамі. Можа, таму, што яшчэ маленькую яе ўкусіў пацук. З таго часу

яна не магла бачыць гэтых дробных звяркоў, што шнарылі ў хаціне і вакол яе.

Жанчына пабедавала і загадала дачцэ — дзяўчынцы гадоў дванаццаці — высыпаць папсаванае зерне. Дзяўчынка вынесла гаршчок, перавярнула ўверх дном ды яшчэ пастукала па баках. Пыл і шалупінне вецер панёс ўбок, а цэлыя зярняты высыпаліся на зямлю. І трэба было такому стацца, што зерне ўпала якраз на тое месца, дзе бацька палкай перакапаў дзірван, шукаючы ядомых каранёў.

А назаўтра прайшоў цёплы вясновы дождж. Потым наступілі сонечныя дні. Зямля ўгрэлася, і буйна ўзнялася зеляніна.

Міналі тыдні, і аднойчы бацька запытаў:

— Ці бачылі, што за нашай хацінай нейкая дзіўная трава вырасла?

Зірнуць пайшлі маці, бабуля, дзяўчынка і іншыя дзеці.

— Гэта ж пшаніца расце! — здзівілася бабуля.

— Адкуль ёй тут брацца? — не паверыў бацька.

— А я ведаю, а я ведаю! — запляскала ў далоні дзяўчынка. —

Я сюды зерне з гаршка высыпала, якое мышы папсавалі.

— Але ж усе расліны вырастаюць з пяску.

— Чаму ж тады пшаніца не расце абы-дзе, а толькі ў Каменным яры? Пясок жа на кожным кроку, — уступіла ў спрэчку маці.

— А можа, і праўда з зярнят? — засумняваўся бацька.

Якім бы чынам ні вырасла тая пшаніца, але яе абгарадзілі жэрдачкамі, каб дзеці, гуляючы, не вытапталі. Праз які час на сцяблінах з'явіліся каласкі, а затым выспелі і зярняты.

Наступіў час збору пшаніцы ў Каменным яры, дзе яна расла самасевам з даўніх часоў. Людзям толькі і заставалася, што прыходзіць туды ўлетку і крамянёвымі нажамі зразаць каласкі, з якіх, калі перацерці ў далонях, высыпалася зерне. Але іншы раз людзей апырэджвалі мядзведзі, якія таксама любілі паласавацца спелымі зярнятамі. Не праміналі гэту мясціну і дзікі, ды і іншыя лясныя жыхары былі ахвочыя да пшаніцы. Так што часам людзям заставаліся толькі абскубенныя сцябліны.

Дзяўчынка не пайшла ў Каменны яр. Сказала, што будзе жаць сваю пшаніцу за хацінаю. Зрэзала каласкі, перацерла ў

далонях. Пасыпалася ў гліняную пасудзіну жаўтаватае зерне. Набралася яго з добрую жменю.

Вечарам дзяўчынка сказала бацькам:

— Няхай гэта будучь мае зярняты. Вясной я іх зноў высыплю ў зямлю. Можа, яшчэ вырасце пшаніца.

Налета вырасла і паспела цэлая градка пшаніцы. Суседзі приходзілі і дзівіліся на гэты цуд. І хутка ва ўсім наваколлі сталі казаць, што дзяўчынка пасябрала з добрымі духамі і тыя далі ёй уладу над раслінамі. Бо дзе ж гэта бачна, каб пшаніца прыжылася побач з хацінай, ды яшчэ вырастала з саміх зярнят!

У наступную вясну такія градкі з пшаніцаю зазелянелі ўжо каля многіх хацін. Затым з'явіліся невялікія палі.

Прыкмецілі, што збажына лепей вырастае, калі глебу ўзрыхліць, а зерне крыху прыкрыць зямлёю. Калі ж зямлю ў дадатак пасыпаць попелам, зерне буйнела. А чаму б не паспрабаваць сеяць на лясных выгарах? Паспрабавалі — і сапраўды ўраджаі пабольшалі. Тады пачалі наўмысна выпальваць участкі лесу пад палі. Але на ўсе гэтыя адкрыцці пайшло не адно стагоддзе...

ЗИМОВЫМ ДНЁМ КАЛЯ АГНІШЧА

Пяць тысячагоддзяў назад.

На Гродзенічыне

Разгулялася, закруціла завіруха, засыпала снегам пушчу, азёрны бераг ды і само даўно скаванае лёдам возера. Вялізныя гурбы намяло і каля хацін прыбярэжнай вёскі. Але сёння вецер пацішэў, і не так натужна гудуць верхавіны хвой. Ды ўсё ж жыхары не спяшаюцца выбірацца са свайго жылля. Чакаюць, пакуль снег улежыцца і пацвярдзее.

Над хацінамі падымаецца дымок. Гэта людзі паляць у агнішчах, каб сагрэцца ці згатаваць сабе ежу.

У крайняй хаціне, што на самым беразе, хоць і дымна, але цёпла. На агнішчы, складзеным з невялікіх палявых камянёў, палаюць сухія дровы і грэецца ў гліняным гаршку вада.

Закураны і гаршчок, і нават плеценыя з лазовых дубцоў сцены, уцепленыя на зіму трыснягом і мохам. Дым, што падымаецца ад агнішча, выходзіць праз круглую адтуліну ў страсе. Але трапляе туды не ўвесь. Частка яго закручваецца пад страхом і скачваецца ўздоўж сцен уніз да земляной падлогі, густа высланай сушаным аерам.

Каля агнішча, прыхінуўшыся спінаю да слупа, на якім трымаецца страх, сядзіць яшчэ моцны дзед з цёмным і маршчыністым, як сушаны грыб, тварам. У руках дзеда невялікі бубен, зроблены з тонкай скуры і драўлянага абруча. Навокал старога ўнукі і ўнучкі — ад зусім малечы, што толькі навучыліся перастаўляць ногі, да ладных падлеткаў. Блішчаць на мурзатых, не мытых ад восені тварах вочы. Дзеці з захапленнем слухаюць дзеда.

А дзед любіць апавядаць і гісторый розных ведае шмат: і пра звяроў, і пра птушак, і пра людзей, што жывуць за возерам, і пра тое, куды сонца нанач спаць кладзецца, і чаму пасля зімы прыходзіць вясна. А яшчэ дзед умее раскадваць старадаўнія паданні пра стварэнне свету і паяўленне першых жывых істот, пра багоў і духаў, пра войны, што калісьці вяло іх племя з чужакамі.

Ён раскадваў і падыгрываў сабе на бубне, злёгка дакраняючыся пальцамі да скуры — мембраны. І тады ад бубна ішоў таямнічы шоргат, быццам улетку набягалі на прыбярэжны пясок азёрныя хвалі.

Вось і зараз дзед прымасціўся зручней на цурбане і пачаў:

Было гэта ў даўнія-даўнія часы,
Яшчэ да таго, як узнікла тут нашае возера і вырасла пушча;
Было гэта нават яшчэ да Халоднага часу,
Калі зямлю пакрывалі льды і блукалі між імі калматыя маманты.
Усюды, як вокам акінуць, была напачатку вада без канца і краю.
Калі б сесці ў човен і плыць у адным кірунку,
Жыцця б не хапіла дабрацца дзе-небудзь да берага.
Над вадой жа — адна толькі цемра, ноч непраглядная без зорак і месяца.

Цясней грудзятца каля агню дзеці, так ім не па сабе робіцца ад гэтага бяскрайняга і, відаць, халоднага начнога возера.

Нават маці малых, якая ўжо шмат разоў чула гэта паданне, спыняе свае хатнія клопаты і ўслухоўваецца ў голас дзеда.

І па вадзе той у цемры плавала качка.
Шмат год яна плавала. Нарэшце прыйшла ёй пара знесці яйка.
Тады стала скардзіца качка Багіні воднай стыхіі,
Што няма дзе гняздо ёй сплесці, каб выседзець птушанятка.
І зліталася Багіня – рукі з вады ўзняла,
І ў цёплыя рук далоні качка паклала яйка.
Аднойчы ўзляцела качка, каб рыбай якой пажывіцца,
І тут жа каршун драпежны з гнязда тое выхапіў яйка
І ў цемры растаў, як прывід.
У распачы качка крычала, калі да гнязда вярнулася!..
Разгневалася Багіня, паклікала сына-ветра,
Лук уручыла яму, а з лукам стралу-маланку.
«Застрэль каршуна,— сказала.— Застрэль! Ён пакрыўдзіў качку».
Напяў цеціву сын-вечер, пусціў ён стралу-маланку,
І тая страла навывлет прабіла драпежніку грудзі.
І выпусціў з лап кіпцюрыстых каршун той качынае яйка.
Упала яно з вышыні на пеністы грэбень хвалі,
Упала яно і разбілася на роўныя дзве палавіны.
І з верхняй яго палавіны стварылася неба, а ў небе:
І месяц, і зоркі, і хмары, і ў хмарах вясёлка.
З другой палавіны, з ніжняй, стварылася цвердзь зямная,
А ў цвердзі: лясы на ўзгорках, у нізінах азёры і рэкі,
І розная жывёнасць лясная, балотная і вадзяная.
З жаўтка ж утварылася сонца, святло і цяпло людзям даўшы...

Скончыў дзед свой спеў-паданне, і ціха стала ў хаціне.
Толькі чуваць было, як скрабецца ў сцяне мыш.

Закіпела ў гаршку вада. Маці ўсыпала ў кіпень некалькі жмень мукі, укінула з дзясятка сушаных рыбін. Паабедалі, сёрбаючы варыва касцянымі лыжкамі. Пасля абеду дзед прылёг на ляжанку адпачыць, а дзеці заняліся сваімі няхітрымі гульнямі.

– Быццам завіруха скончылася,— сказаў бацька, прыслухоўваючыся. Ён падышоў да сцяны, выцягнуў анучыну з адтуліны-акна і зірнуў на вуліцу.

Хоць неба было паранейшаму нізкае і захмаранае, але снег ужо не падаў. Вечер сціх. Паміж хацінамі праяглі

першыя ланцужкі чалавечых слядоў. На возеры каля берага некалькі постацей разграбалі снег, збіраючыся прабіваць цяжкім каменем у лёдзе дзірку, каб лавіць рыбу.

Бацька зняў з аленевых рагоў на сцяне, якія былі за вешалку, берасцяны калчан са стрэламі і лук, выцягнуў з кута авальныя кароткія дошчачкі з раменьчыкамі — лыжы.

— Прайдуся краем лесу,— сказаў ён жонцы, падаючыся да дзвярэй.— Пэўна, ужо і зайцы вылезлі з-пад ялінак кары пагрызці.

НА ВОЗЕРЫ

*Чатыры з паловай тысячагоддзі назад.
У Бешанковіцкім раёне на Віцебшчыне*

Прасторнае возера з нізкімі, там-сям забалочанымі берагамі. Лясы навокал, у нізіне — альховыя, бярозавыя ды яловыя, а на паўднёвым высокім беразе сінее непраходны бор. На выспах пасярод возера, на сушэйшых грудках каля берага размясцілася некалькі вёсачак новакаменнага веку. Хаткі па дзве — чатыры ў кожнай.

У навакольных лясах ды на балотах шмат рознай дзічыны, і туды нярэдка кіруюцца паляўнічыя, але ўсё ж большасць свайго часу жыхары праводзяць на возеры. Не толькі мужчыны, але дзеці і нават жанчыны. І ўсё таму, што азёрныя затокі багатыя рыбай, шмат яе і ў рэчцы, што выцякае з возера.

З берага каля лазовых кустоў вудзяць рыбу малыя. Вуды ў іх тонкія, з арэхавых прудоў, і касцяныя кручкі несамавітыя, маленькія. Але ўсё ж кручкі як мае быць — з вушкам, за якое прывязаецца валасяная лёска, і з зазубнем, на якім звіаецца чарвяк.

Дарослыя вудзяць з чоўна на глыбіні, за трыснягом. Вуды ў іх моцныя і касцяныя кручкі — не кручкі, а сапраўдныя гакі з насаджанымі на іх жыўцамі. А на жыўца вудзіцца не якая там малеча, а пудовыя шчупакі і вусатыя, учарнелыя на бездані самы. Паміж зубамі такой здабычы свабодна кладзецца чалавечы палец. Калі шчупак, заглынуўшы жыўца, знянацку рване ўбок, то вузкі човен-даўбёнка можа і кульнуцца.

А вось рыбакі перагарадзілі затоку сплеченай з лубяных суканых нітак сеткай з берасцянымі трубачкамі-паплаўкамі і глінянымі грузіламі. Рыбакі пахапаліся за вяроўкі і дружна цягнуць сетку на мелкаводдзе. На беразе ўжо чакаюць з кошыкамі і торбамі жанчыны, дзеці, і па тым, як натужваюцца рыбакі, як віруе вада каля сеткі, ужо здагадваюцца, што ўлову хопіць на доўгі час.

Вясною, калі рыба ідзе на нераст у заліттыя вадою прыбярэжныя балоты ці ў возера па рэчцы з недалёкае Дзвіны, яе б'юць касцянымі гарпунамі, прымацаванымі да доўгіх дрэўкаў. У каго ўпэўненая рука і меткае вока, страляюць рыбу з лука, калі тая адпачывае блізка ля паверхні вады. Але раненая рыбіна можа ўцячы ўглыбіню разам са стралою. А гэта шкада, бо прападуць і страла, і крамянёвы наканечнік — майструй тады новыя.

Нашы продкі, канешне ж, лавілі ракаў і ў вялікай колькасці. Бо ў тым каменным веку ў крыштална чыстай вадзе азёр і рэчак ракаў было безліч. Паспрабуйце ўявіць сабе, як іх выцягваюць з сеткі і засоўваюць у мех. А той ужо амаль поўны. І калі прыслухацца, чуваць шоргат у мяшку — гэта труцца хіцінавыя панцыры ракаў. Хлопчыкам падабаецца такі занятак. Яны скачуць па краі берага, выганяючы ракаў з нор, хапаюць вусачоў за спінкі і выкідваюць на траву. Потым збіраюць іх і нясучь да вогнішча. Спечаныя на вуголлі, пачырванелыя, духмяныя — якая гэта смаката!

ПЕРАМОЖАЦ АКУНЯ

*Чатыры з лішнім тысячы гадоў назад.
На адным з мядзельскіх азёр*

Лепшага рыбака, чым Другак, сярод хлопцаў прыазёрнага паселішча не было. Возера і рака тыя ж самыя і вуды ва ўсіх аднолькавыя, а вось у Другака і клые часцей, і рыба за кручок хапаецца большая.

А яшчэ ён налаўчыўся лавіць рыбу і рукамі, ныраючы пад карчы, пад абрывісты бераг або абмацаваючы густыя

водарасці. І часам цягаў такім спосабам плотак ці язёў больш, чым іншы няўдаліца вудай. Праўда, можна было па памылцы засунуць руку ў нару да вадзянога пацука...

Зайздросцяць Другаку суседскія хлопцы, а некаторыя навядумлялі, што гэта дзядуля шапнуў яму чароўнае слова, якім можна прывабіць рыбу. Толькі ніякага такога слова Другак не ведае. Проста ён вельмі любіць быць каля вады і вывучыў усе звычкі рыбы: і калі жыруе, і якую казюрку ці чарвяка больш падабае, і якія ёй прынаднейшыя мясціны. Таму вось і не вяртаецца дадому з пустымі рукамі.

Але сёння... Гэта ж трэба, каб так не пашанцавала! Насадзіў на касцяны кручок самага тлустага чарвяка, расправіў, каб не заблыталася, моцную лёску, ссуканую з валасоў хваста ляснога каня, і закінуў вуду ў рэчку пад чаромхавы куст, дзе крыху закручвала ваду і паміж водарасцямі была прагаліна.

Доўга і не чакаў. Рыбіна глынула спажыву амаль адразу ж і дала нырца ўглыбіню — паплавок толькі боўтнуў і знік пад вадою. Другак мацней ухапіўся за вудзільна, яно ажно выгнулася пад цяжарам здабычы, але... на бераг выцягнулася адна лёска, без рыбіны і нават без кручка. Стрыжань кручка, праўда, застаўся, зазубень жа быў адламаны.

Другак асцярожна зірнуў у вадку і прыкмеціў, як паміж водарасцей плавае вялізны акунь — чарвяк яму спадабаўся. Бачна, чакаў другога. Хлопчык прывязаў да лёскі запасны кручок, начапіў яшчэ тлусцейшага чарвяка. І ўсё паўтарылася спачатку — рыбіна зноў адламала зазубень і глынула разам з чарвяком...

У сапсаваным настроі Другак паглядзеў у бакі. На беразе рэчкі сцішана сядзелі з вудамі іншыя хлопчыкі. Бліжэйшыя краем вока цікавалі за ім. Некаторыя, здавалася, нават пасміхаліся.

Хлопчык скруціў вуду і падаўся да возера. Пачынала прыпякаць. Рыба і так зараз не будзе брацца, да таго ж не было запасных кручкоў. Другак паплаваў каля трыснягу, а потым лёг на прыбярэжны цёплы пясок. Чакаў, пакуль сонца падымецца ў самую вышыню. Тады рыба пачне хавацца пад карчы, у траву.

Не цярпелася, бо прыкрае здарэнне з кручкамі не давала супакоіцца. Нарэшце рыбакі з вудамі на плячах і з нізкамі рыбы на лазовых дубцах перайшлі мелкаводдзе каля вытоку рэчкі з возера і падаліся ў паселішча.

Другак перачакаў, калі апошнія хлапчукі зніклі за прыбрэжнымі вербамі, і вярнуўся на рэчку да таго ж чаромхавага куста. У прагаліне паміж водарасцямі было пуста. Акунь адпачываў недзе ў схованцы, ператраўляючы спажыву і Друкавы кручкі.

Хлопчык скінуў рубашку, зайшоў вышэй па цячэнні ад куста некалькі крокаў і даў нырца. Цячэнне паволі зносіла ўніз, і ён уважліва аглядаў пад вадою кожны корч і вымоіну ў беразе. Пад каранямі чаромхі прыкмеціў пячорку, а ў ёй тоўсты акунёвы нос. Рыбіна драмала.

Ніжэй куста Другак, як паплавок, выскачыў на паверхню — не хапала паветра. Вылез на бераг, аддыхаўся. Затым нырнуў яшчэ раз. Зараз плыў проста да вымоіны пад чаромхай. Асцярожна прасунуў у яе руку і ўхапіўся за слізкае цела акуня. Рыбіна магутным рыўком тузанулася са сваёй схованкі і кінулася ўглыбіню, цягнучы за сабою хлопчыка, які не адпускаў рук. Другак боўтаў нагамі, стараючыся зачапіцца за які корч. У лёгкіх не хапала паветра, і, як толькі рыбак адпусціў адну руку і пачаў выграбаць на паверхню, акунь крутануўся яшчэ мацней і вырваўся.

Змучаны, абколаты вострымі плаўнікамі акуня, Другак доўга сядзеў на беразе, адпачываючы. Рукамі хлопчык мог лавіць рыбу не горш, чым вудаю, але зараз вельмі ж буйная трапілася. Адпачыўшы, хлопчык накіраваўся ў паселішча.

— А дзе ж рыба? — здзівіўся бацька.

— Сарвалася... — неахвотна адказаў хлопчык. — Дай, тата, кавалак старой сеткі. Хачу зрабіць сачок на акуня.

Вярнуўшыся на рэчку, хлопчык асцярожна, каб не плёскаць, апусціўся ў ваду. Учапіўшыся адной рукой за чаромхавы корань, другой падвёў сачок да пячоркі з акунём. Затым засунуў у акунёвую схованку палку, і адтуль, прама ў сачок, кінулася рыбіна. Хлопчык перахапіў сетку каля кольца, і здабыча апынулася ў пастцы. Яна ўжо не магла даць волі дужым

плаўнікам і пацягнуць рыбака ўглыб. Другаку даволі лёгка ўдалося вынырнуць на паверхню і, чапляючыся за галіны куста, выбрацца на бераг. Да грудзей ён моцна прыскаў сачок з рыбінай.

Хлопчык паважна ішоў праз паселішча, несучы за спінаю сачок, у якім яшчэ зрэдку біў хвастом акуль.

Падыходзілі суседзі, мацалі рыбіну і прыгаворвалі:

— Вось малайчына, такога акулья злавіў!

А хлопчыкі беглі следам і прасілі:

— Дай пранесці!

Але Другак не звяртаў на іх увагі.

ЗБІРАЛЬНІЦА ЗЁЛАК

Чатыры тысячы гадоў назад.

Каля Спораўскага возера, што на Брэстчыне

Цёплая і светлая чэрвеньская ноч. Ружавее паўночны небасхіл, за якім у вогненным чоўне праплывае нябачнае зраз сонца, што дае жыццё ўсяму існаму на зямлі. Паступова гэта ружовасць перасунецца на ўсход, там яшчэ больш па святлее неба. І так будзе святлець, ажно пакуль сонца не выгляне з-за калматых ялін. І тады настане дзень — самы доўгі ва ўсім годзе, пасля самай кароткай ночы.

Ноч гэта асаблівая, напоўненая цудамі, калі духі даюць людзям таемную ўладу над раслінамі, звярамі і птушкамі. Праўда, не ўсім, а толькі выбраным, «пасвечаным». Такою «пасвечанаю» і была старэнькая бабулька, якая гэтай ноччу хадзіла па лясных прагалінах непадалёку ад паселішча і збірала лекавыя расліны.

Прыглядаецца старая, разгортвае зараснікі травы, ірве расліны і засоўвае іх у палатняную торбу, павешаную праз плячо. Нізка нагінаецца да зямлі, бо падслепаватыя старэчыя вочы бачаць слаба, і ўсё нешта мармыча сабе пад нос. Калі б падысці бліжэй, то можна было б пачуць, што гэта бабулька кажа замовы. Але падыходзіць нельга, бо ад чужога вока зёлкі страцяць сваю чароўную моц.

Ноч перайшла ў раніцу, і вось-вось павінна выкаціцца сонца. Тады старая разгінаецца і ідзе ў паселішча — зёлкі можна збіраць толькі ноччу.

У паселішчы старая заходзіць у свой будан, што стаіць наводшыбе. Кладзе ў кут торбу, папраўляе поцілку, якой прыкрыта ўнучка. Затым і сама кладзецца на ляжанку, засланую шкурамі, і стомлена засынае.

Старэчы сон кароткі, таму не паспела сонца яшчэ ўгрэць зямлю, а жанчына прачнулася. На агнішчы перад хацінаю ў вастронным гліняным гаршку пыхкала развараная ячная каша. Каля агнішча сядзела ўнучка і драўляным апалонікам з доўгай ручкай памешвала варыва.

— Добра, што прачнулася,— прыўзнялася з каменя дзяўчынка.— Якраз і каша згатавалася.

— Адкуль жа ў нас ячмень? — здзівілася старая.

— Сусед прынёс. Скруціў яго боль у паясніцы, таму просіць якіх зёлак.

— Смачная каша,— радавалася бабуля.— Выберу яму найлепшых лекаў.

Калі драўлянымі лыжкамі даскрэблі на дне гаршка кашу, унучка прынесла з будана казінага малака.

Паеўшы і чыста аблізаўшы лыжкі, узяліся за працу. Старая беражліва выцягнула з торбы расліны і паклала іх на густы дзяцельнік перад хацінаю. Унучка ёй дапамагала. Яна складала траву пучкамі і звязвала іх: рамонкі з рамонкамі, валяр'ян з валяр'янам.

Дзяўчынка ўжо не першы раз дапамагала бабулі. Ведала і моц некаторых траў. Вось, напрыклад, святаяннік. Ён і ад прастуды, і ад болю жывата, і калі хворыя ныркі, і шмат яшчэ ад якіх хвароб. А адварам рамонак трэба прамываць раны, каб не гнаіліся, ці паласкаць у роце, калі баляць зубы.

Але бабуля зёлак розных назбірала шмат, і дзяўчынка часам пытае:

— А што гэта такое з ярка-жоўтымі кветачкамі?

— Сокам гэтай травы, бач, выступіў аранжавы, лецацца скулы і розныя іншыя хваробы скуры. Таму яна і завецца чыстацелам. Але ёю можна і атруціцца.

Нарэшце ўсе травы ўпарадкаваны, пучкі іх падторкнуты пад жэрдкі, на якіх трымалася чаротавая страхы.

Потым бабуля пакорпалася ў адной з вялізных гліняных пасудзін, што стаялі ў куце хаціны, і дастала адтуль малюсенькі гаршчок з нейкаю цёмнаю маззю.

— Гэта жывіца, змешаная са змяінай атрутай. Занясі суседу і скажы, каб кожны дзень нанач націраў хворую паясніцу... А потым можаш пайсці і пагуляць са сваімі сяброўкамі.

ТУРЫХА

*Амаль чатыры тысячы гадоў назад.
Дзесьці ў нізоўях Пцічы*

Дзень для паляўнічых выпаў надзвычай удалы. У хмызняках на старых выгарках трапнаю стралою паклалі вялікага лася. І сонца яшчэ не паспела прайсці палову свайго нябеснага шляху, як паляўнічыя, нагужаныя шкураю і мясам, ужо вярталіся ў паселішча. Непадалёку ад ракі маладзейшыя завярнулі да берага, дзе былі лоўчыя ямы,— можа што трапілася, і хутка прыбеглі з крыкам, што там маладая турыха.

Турыха была знясілена спробамі вырвацца з зямной пасткі, куды яна ўвалілася, ідучы раніцою на вадапой. Ubачыўшы людзей, яна затузалася зноў, абсыпаючы пясок, але хутка заціхла, скарыўшыся лёсу.

Малады паляўнічы замахнуўся дзідаю, але яго перапыніў каржакаваты мужчына — старэйшы.

— Не спяшайся, Крак. Ласіны хопіць надоўга, а калі зараз заб'ём турыху, мяса можа сапсавацца. Вельмі ж цёплыя стаяць дні.

— Дык што, выпусціць яе? — загарачыўся малады.

— Навошта выпускаць,— спакойна працягваў старэйшы.— Трэба патрымаць жывою. Памятаеш, як летась мы так зайчанят падгадалі?

Астатнія паляўнічыя падтрымалі старэйшага. Закруцілі турысе на рогі лыкавыя вяроўкі, паднатужыліся і выцягнулі

яе з ямы. Жывёліна хацела вырвацца з учэпістых рук, але была вельмі саслабелая. Мужчыны з дружнымі воклічамі перакулілі яе на бок і аблыталі ногі вяроўкамі. Затым усклалі здабычу на жэрдкі і панеслі ў паселішча, да якога было ўжо падаць рукою.

У паселішчы турыху зацягнулі ў пусты будан і развязалі. Дзеці нарвалі свежай травы і сталі кідаць праз шчыліну ў сцяне. Але паланянка толькі цяжка дыхала, не звяртаючы ўвагі на ежу.

— А вы ёй спачатку піць дайце, — паралі старэйшыя.

Дзеці прынеслі ў драўляным карыце вады. Але турыха не зачапіла і яе.

А калі раніцою зазірнулі ў будан, убачылі, што і трава ўся з’едзена, і вада выпіта.

Так вось і сталі карміць і паіць дзеці турыху. Праз два месяцы жывёліна пачала браць траву з рук, а адной дзяўчынцы дазваляла нават пачухаць сябе па шыі. Прызвычалася турыха да дзяцей, акрыяла, паправілася. Дзеці таксама прывыклі да паланянку, асабліва дзяўчынкі.

Пад зіму турыха ацялілася — была, аказваецца, цельная. І прывяла яна лабасценькага бычка на тонкіх ножках, якія дрыжэлі і раз’язджаліся ў бакі. Бычок падгадаваўся і стаў зусім свойскім — бегаў, падбрыкваючы, па паселішчы, забаўляўся з малымі.

З часам у паселішчы ўжо быў цэлы статак свойскіх тураў. Суседзі ўбачылі, як гэта зручна — мець пад рукою такія вось жывыя запасы мяса, і самі перайшлі да гадоўлі жывёлы. Да таго ж ужо чулі, што за ракою, якая зараз называецца Прыпяццю, здаўна ведаюць гэты занятак.

Вось такім чынам, мабыць, нашы продкі і прыручылі, зрабілі свойскімі дзікіх дагэтуль жывёлін. Пачалі жыць і размнажацца ў загонах, а потым і хлявах каровы, авечкі, козы, свінні, коні.

Але самай першай свойскай жывёлінай стаў сабака. Яго прыручылі яшчэ ў сярэднім каменным веку — у мезаліце. Сабака быў вартаўніком, дапамагаў на паляванні.

Земляробства зарадзілася на поўдні, дзе меліся дзікарослыя продкі культурных раслін, і адтуль распаўсюдзілася на

іншыя тэрыторыі. Жывёлагадоўля ж магла ўзнікнуць самастойна і на тэрыторыі Беларусі, бо ў лясах над Дняпром, Прыпяццю, Нёманам, Дзвіною вадзіліся некаторыя продкі свойскіх жывёлін – тур, дзікая свіння, лясны конь.

ШАХЦЁРЫ КАМЕННАГА ВЕКУ

Больш як чатыры тысячы гадоў назад.

Каля сучаснага пасёлка Краснасельскі ў Ваўкавыскім раёне

Стараецца рака Рось, падмывае на паваротах пясчаныя берагі, хоча хутчэй, напраткі трапіць да недалёкага адсюль Нёмана. У левабярэжжы высокія ўзгоркі падступілі да самай ракі, а з правага боку яны ўзвышаюцца зводдаль, кіламетраў за пяць. Рачны поплаў зарос хмызняком і вербамі, а ўзгоркі шчаціняцца хвоямі, кучаравяцца ліпамі, грабамі і дубамі.

У рэдкалессі паміж дубоў цягнецца да святла гонкі арэшнік, на якім ужо пачалі цвярдзець арэхі. У зацені гушчару сцелецца па доле зялёным дываном заечая капуста. Даспяваюць на схілах узгоркаў маліны, добра ўжо прарэджаныя мядзведзямі і птушкамі. На прагалінах наліваецца трава-зуброўка таемнымі сокамі зямлі. І над усім гэтым у ясным небе шчыруе жыццядайнае сонца.

Паміж узгоркаў таксама лес, нізкарослы і рэдкі, бо тут амаль на самай паверхні залягае крэйда. Нізіны ў многіх мясцінах перакапаны, завалены грудамі крэйды, навокал – мноства бітага крэменю. Такое ўражанне, што тут папрацавалі лычамі нейкія казачныя дзікі-веліканы. І лес моцна высечаны, а там-сям і выпалены.

У нізінах шмат шахтаў-капальняў па здабычы крэменю, які цэлымі пластамі залягае ў крэйдавай тоўшчы. Шахты капаюць даўно, можа, ужо з паўтысячы гадоў, але залежы крэменю ў тутэйшай зямлі не бяднеюць. Яго хапае ўсім.

Які-небудзь прышэлец з далёкага Падзвіння, дзе нават маленькі крэмень – рэдкая знаходка, вельмі здзівіўся б: «Навошта капаць шахты, калі навокал пад нагамі (за жыццё не пазбіраеш!) валяюцца вялікія і малыя кавалкі белага ад крэйды крэменю».

Канешне, розныя дробныя прылады – скрабкі, нажы, праколкі можна было рабіць і з гэтага «падножнага» матэрыялу. Але для якой буйной рэчы – цясла або сякеры – такі крэмень не падыходзіў, ён быў высахлы і крохкі. Для такіх мэт першабытны чалавек шукаў крэмень, які залягаў у зямной тоўшчы і быў «мокры».

Калі свежаадкапаны крамянёвы камень разбіць і памацаць расколіны, пальцы адчуваюць вільготную паверхню. А як цудоўна такі крэмень расколваецца! Нават ад слабага ўдару. Са званам, як шкло. На вялікія пласціны або кавалкі з роўнымі плашчынямі і вострымі краямі.

На схіле бліжэйшага да вады ўзгорка ў зацені дрэў бачна некалькі буданоў. Гэта часовы пасёлак старажытных шахцёраў, якія прыйшлі сюды з блізкіх і далёкіх мясцін здабываць крэмень. Сцены буданоў аплецены галём, стрэхі накрыты трыснягом, кавалкамі кары, старымі шкурамі.

Перад буданамі гарыць вялікае вогнішча, над якім смажацца нанізаныя на дрэўка дзіды кавалкі мяса. Пасля сьнедання некалькі маладзейшых мужчын з лукамі і дзідамі падаліся ў пушчу на паляванне. Ім трэба здабыць свежай дзічыны на заўтрашні дзень. Астатнія мужчыны, закінуўшы на плечы скруткі раменных вяровак, скураныя мяшкі з шахцёрскімі інструментамі, пайшлі да выпрацовак у суседняй даліне.

Яшчэ дні тры назад у крэйдзе выкапалі вертыкальны калодзеж – шахтны ствол у два чалавечыя росты. Калі дасягнулі крэмяноснага пласта, пачалі яго выбіраць, пашыраючыся ў бакі, – выкопвалі падбоі, як норы. А паміж падбоямі пакінулі выступы – цалікі. Гэта, каб не абвальвалася скляпенне. У адным месцы такою доўгаю нарою дасягнулі суседняй глыбокай шахты. Атрымаўся праход – штрэк.

...Вось адзін шахцёр ударамі кайла з рога высакароднага аленя адбівае крэйду, яна з ціхім шоргатам сыплецца на дно шахты. Другі зграбае друз і сыпле яго ў скуруны мяшок. Мяшок нарэшце напоўнены. Гукнулі памагатым наверх. Напялася вяроўка. Пачаў падымацца цяжкі груз, закрываючы блакітны кружок неба ў вусці шахтавага калодзежа. Наверсе друз высыплюць, а парожні мяшок зноў апусцяць у выпрацоўку – толькі паспявай напаўняць.

Чалавек з кайлом ужо прытаміўся, але мяняцца з суседам не хоча, бо са сценкі капальні паказаўся цёмна-шэры бок крэменю. Зараз шахцёр адклаў кайло, узяўся за завостраны адростак рога — капач — і пачаў ім адкалупваць крэйду вакол каменя. Потым, крэкнўшы ад натугі, вылузнуў крэмень са сценкі.

— Ого,— падступіўся бліжэй другі шахцёр.— З такога «кавалачка» з дзясятка сякер выйдзе...

Даследаваць крэмнездабыўныя шахты археолагу адна асагода. Крэйдавы друг лёгка выграбаецца з засыпаных выпрацовак, і тады агаляюцца сценкі з мноствам глыбокіх баразёнак і драпін, якія засталіся ад удараў гарняцкім інструментам. Вузкія ўваходы ў падбоі і штрэкі зашмальцаваны вопраткаю, дно шахты шчыльна ўтаптана нагамі. А на скляпеннях бачны закураныя пісягі — ачышчалі ад вуголля лучыны, якімі асвятлялі цямнейшыя куткі выпрацовак.

Улезеш у такую расчышчаную шахту, глядзіш і дзівуешся на плён працы далёкага продка — усё быццам учора зроблена.

На Беларусі старажытныя шахты па здабычы крэменю знойдзены ў Ваўкавыскім раёне на Гродзеншчыне каля населеных пунктаў Краснасельскі, Рось, Карпаўцы. Пэўна, існавалі яны і ў іншых багатых крэйдаю і крэменем мясцінах — у ваколіцах Гродна, каля Песак на рацэ Зальвянцы, у нізоўях Дзітвы. Тут сустракаецца мноства крэмнеапрацоўчых майстэрняў, якія амаль заўсёды спадарожнічалі шахтам.

СМЕРЦЬ СТРОНГА

*Чатыры тысячы гадоў назад.
На беразе Нарачы*

Паміраў Стронг. Ляжаў на нізкім лежаку, прыкрыты кажухом. Быў без памяці. Трызніў. Дыхаў хрыпла, быццам нехта нябачны яго душыў.

У хаціне сабралася ўся шматлікая сям'я Стронга. Прыйшлі і родзічы, якія жылі ў суседніх сем'ях. Усе з надзеяй глядзелі, як мясцовы шаптун і лекар, ён жа чараўнік-вядзьмар, мармыча над хворым закліцці ад благой сілы.

Душна ў хаціне. Дурманіць пах паленых зёлак, якія вядзьмар час ад часу кідае на вугалі агнішча.

Стронгу не лепшае. Наадварот, усё натужлівей ён дышае, з перарывамі.

— Гэта Чорны дух увайшоў у кроў Стронга і душыць яго,— затрос сівымі пасмамі валасоў вядзьмар.— Трэба пусціць кроў, і Чорны дух пакіне хворага ў спакоі.

Вядзьмар дастаў са скураных ножнаў на пасе вузкі крамянёвы нож і надрэзаў вену на руцэ Стронга. Паказалася цёмная кроў і вяла пацякла па сіняватай скуры. Хворы перастаў кідацца на лежаку і як быццам супакоіўся. Надзея засвяцілася ў вачах прысутных.

Вядзьмар прыклаў руку да грудзей Стронга і не адчуў біцця ягонага сэрца. Мужчына быў мёртвы. Вядзьмар на імгненне разгубіўся: «Можа кроў і не варта было пускаць? Лепш было б напайць адварам лекавых замоўленых траў... Але як было напайць, калі хворы страціў прытомнасць?» Вядзьмар адагнаў сумненні: «Калі чалавек памёр, значыць, так трэба духам»,— і абвясціў прысутным, узняўшы худыя рукі над галавою:

— Духі захаду ўзялі Стронга з сабою!

Пасля гэтых слоў вядзьмар кінуў на вугалі нейкія высушаныя карэньчыкі, з якіх пайшоў жаўтаваты дым. Вядзьмар пачаў удыхаць гэты дым; хутка яго вочы сталі, як лёд, нерухома ўтаропленыя ўдалечыню, і ён пачаў выкрыкваць, кружачыся вакол памерлага:

— Бачу! Душа Стронга выходзіць... праз сцены... да берага... лёгкая... духі захаду... у чоўне... за сонцам... у Краіну продкаў... пльывуць... туман!

А ў гэты час сын Стронга скурчыўся за спінамі дарослых у куце хаціны і горка плакаў, прыціскаючы кулачкі да мокрага ад слёз твару. Навошта духі забралі яго тату? Хто ж зараз павядзе яго на рыбу, хто зробіць яму вясной з лазовага сука свісцёлку, хто пакажа ў лесе вавёрчына гняздо? Горка плакаў хлопчык, бо са свайго, хоць яшчэ і невялікага, вопыту ведаў, што з Краіны продкаў назад ніхто не вяртаецца і што ніколі ў яго больш не будзе таты...

Стронга хавалі назаўтра. Мужчыны знайшлі ў лесе таўшчэзную бярэзіну з роўным камлём і знялі з яе кару на рост

чалавека, надрэзаўшы зверху і знізу і рассекшы ўздоўж. Атрымалася гладкая труба, у якую і ўклалі памерлага. Адтуліны на канцах трубы закрылі таксама карой, прымацаваўшы драўлянымі клінкамі.

Вядзьмар расцёр на каменнай плітцы кавалак чырванай охры, змяшаў яе з тлушчам і пачаў размалёўваць гэту труну з кары. Ён набіраў охру на палец і выводзіў на белай бяросце выгнутыя чоўны, а над чоўнамі прамяністыя сонечныя кругі.

Затым мужчыны на дрэўках дзідаў паднялі труну і панеслі Стронга ў апошні шлях, да высокага азёрнага берага, дзе былі могілкі. Там загадзя была выкапана доўгая і глыбокая яма, па памеры труны. Дно ямы пасыпалі распаленымі вугалямі, каб агонь ачысціў мясіну спачынку Стронга. Апусцілі берасцяную труну, пасыпалі яе охрай — сімвалам крыві і ўваскрашэння, побач паставілі гаршкі з ежай, паклалі зброю і засыпалі магілу. А зверху яе на пясчаным грудку ўкапалі высокі слуп, на якім была высечана выява духа-ахоўніка.

...Адзінока і пуста стала на зямлі для малога Стронгавага сына. Увесь дзень пасля пахавання і наступныя дні ён блукаў па наваколлі, вяртаючыся дахаты толькі позна вечарам. Кружыў па лесе, каля балот, па азёрным беразе. Падыходзіў да аброслых мохам валуноў, да свяшчэннага дуба на ўзгорку, да віроў у рэчцы. Прасіў у іх дапамогі. Працягваў рукі да гарачага сонца, маліў яго.

Маўчала ўсё навокал: лес, вада, сонца і месяц, белыя воблакі на небе. А старэйшыя казалі, вядзьмар таксама, што ва ўсім: у камянях, дрэвах, азёрнай вадзе, рачных вірах — жывуць духі, якія кіруюць чалавечым лёсам, дапамагаюць або шкодзяць яму. І над усім існым пануе сваёй моцаю нябеснае свяціла.

Дык чаму ж тады духі і сонца не дапамогуць сыну Стронга, ён жа іх так гарача, так слёзна просіць вярнуць яму тату?

ПРЫВЕЗЛІ БУРШТЫН

Чатыры тысячы гадоў назад.

На берагах Дзвіны непадалёку ад сучаснага горада Дзісны

Вялікая вайна, што доўгі час вялася з паўночнымі плямёнамі, неяк супынілася сама сабою. Бачна, абодва бакі нарэшце стаміліся рабаваць, паліць і нішчыць, падпільноўваць адзін другога на паляўнічых сцежках, сыходзіцца грудзьмі на лясных прагалінах і забіваць.

Скончылася, а можа, лепш сказаць пачалося, тым, што аднойчы на глухім беразе Дзвіны сустрэліся дзве групы паляўнічых з ваюючых плямён. Сустрэліся і ўпершыню за многія гады не схапіліся за зброю, а моўчкі разышліся, кожны ў свой бок. Так і пайшло – калі даводзілася сустракацца, разміналіся. І ніхто не ўспамінаў пра святае законы кроўнай помсты, бо ўжо даўно не маглі далічыцца, у каго болей забітых і хто каму застаўся вінен гэтай помсты...

І вось аднаго разу ў канцы вясны, калі спала паводка і Дзвіна паспакайнела, з нізу ракі паказаўся човен з двума веслярамі. Ён паволі сунуўся супраць плыні паўз бераг, а затым скіраваўся да камяністага вострава пасярод ракі. Да яго і прыстаў.

Насцярожана цікавалі мясцовыя жыхары з прыбярэжных схованак за прышэльцамі з поўначы, якія ўпершыню былі без зброі і толькі ўдваіх... І што ім трэба на гэтым дзікім востраве?

– Ды гэта ж прывезлі бурштын, – нарэшце здагадаліся старэйшыя, – сонечны камень з берагоў салёнага возера, якому няма канца-краю!

У мірны час, такі далёкі зараз, што нават не верылася, ці быў ён, па рацэ на чоўнах і проста пяшком па беразе кіраваліся ў розныя напрамкі людзі з торбамі цераз плячо. Да суседзяў на мену. Везлі і неслі, што хто меў, – бурштын, крэмень, охру, зерне, сабаліныя шкуркі.

І яшчэ ўспомнілі старэйшыя, як ім апавядалі дзяды, што калісьці так і абменьваліся на гэтым востраве, завочна, пакідаючы тавар на выбар і беручы сабе ў абмен, што прыгледзелася.

Праз нейкі час човен з веслярамі пакінуў востраў і паплыў уніз па рацэ. Затым знік за паваротам. Прыбеглі разведчыкі і паведамлілі, што паўночныя людзі спыніліся за вусцем Ручая ў трыснягу. На бераг не выходзяць, сядзяць у чоўне. Іншых жа чужакоў у наваколлі не бачна. Значыць, тыя ў чоўне будуць вяртацца, каб зірнуць, што паклалі ў абмен на бурштын.

Пераканаўшыся, што людзі з паўночнага племені ўсур'ёз хочуць пачаць мену і што гэта ніякія не ваенныя хітрыкі, паплылі на востраў. Там, на вялікім плоскім камені, ляжала разасланая шкура, а на ёй выкладзены розныя бурштынавыя вырабы: масіўныя пацеркі-падвескі з прасвідраванымі адтулінамі, доўгія трубачкі, плоскія кольца, крульыя і квадратныя гузікі. Цэлае багацце было пакінута на шкурцы!

Рашылі не скупіцца і мясцовыя жыхары. Разаслалі побач таксама шкуру забітага звера і выклалі на яе адмыслова падбраныя кавалкі крэменю, нарыхтоўкі крамянёвых сякер, гурбачкі доўгіх вастрарэберных пласцінак. Усё гэта было неабходна для вырабу прылад працы, а ўласнага крэменю ў зямлі паўночных плямён не было.

Прышэльцы крэмень забралі ўвесь і ў дадатак да пакладзенага раней тавару пакінулі цудоўныя бурштынавыя каралі — нанізаныя на сухажылле адпаліраваныя падвескі. Мусіць, гэтыя каралі былі падарункам людзей поўначы ў знак таго, што яны хацелі б і надалей прыплываць сюды, абменьваць бурштын на крэмень, што яны хацелі б жыць мірна на берагах гэтай вялікай ракі Дзвіны.

Параіліся і рашылі — няхай каралі будуць дачцэ Першага старэйшыны прыгажуні Куніцы. Усе сыны старога са славаю загінулі ў баях, засталася ў яго адзіная ўцеца — дачка. Куніца была не толькі прыгожай, але і разумнай дзяўчынай.

— Можна,— папрасіла яна,— я ахвярую гэтыя каралі рацэ?

І бацька дазволіў, а ўсе старэйшыны родаў таксама згодна заківалі галовамі.

Дзяўчына паднесла да вады каралі, якія пераліваліся пад сонцам празрыстым мядовым колерам.

— Вазьмі, Дзвіна, наша маці-карміцелька, гэту аздобу з сонечных каменьчыкаў. А за гэта давай нам рыбу і трымай моцна на сваіх хвалях нашы чоўны. І яшчэ пашлі нам, Дзвіна, доўгі мір.

Расціснула кулачкі дзяўчына — саслізгнулі каралі ў хуткі рачны струмень. Прыняла ахвяру рака. І сталася так, як прасіла Куніца.

* * *

Дагарэлі першабытныя вогнішчы. Тыя, хто грэўся каля іх, адплылі ў нябыт па Рацэ часу. Але жылі яны не марна і зніклі не бяследна. Чаго б мы былі вартыя сёння, каб людзі яшчэ на світанку сваёй гісторыі не навучыліся здабываць агонь, вырабляць прылады працы, прыручаць жывёл, вырошчваць расліны? Наступныя эпохі — бронзавы, жалезны вякі — прынеслі новыя адкрыцці і здабыткі, але яны былі б немагчымыя без дасягненняў каменнага веку.

Нашы далёкія продкі: мужныя паляўнічыя і воіны, руплівыя збіральнікі і рыбакі, працавітыя земляробы і жывёлаводы — перадалі паходню жыцця сваім нашчадкам. На працягу доўгіх тысячагоддзяў пераходзіла яна ад пакалення да пакалення. Ажно пакуль не трапіла да нас з вамі. Каб мы трымалі яе высока і не давалі пагаснуць. Каб памяталі пра мінулае і клапаціліся пра будучае.

Вогнепаклоннікі

Як гэта пачыналася

З глухой і бяздоннай цемры выплылі гукі — галасы, бразганне металу, быццам побач мылі жалезны посуд. А калі яны зрабіліся больш выразнымі, я пачаў разумець, што мая аглушаная наркозам свядомасць праясняецца.

— Ну, досыць спаць, прачынайцеся,— пачуўся нечы прыемны голас. І мяккая жаночая рука лёгенька паляпала мяне па шчоках. Можна, ляпалі і мацней, але я адчуваў яшчэ слаба, бо чужым і нерухомым заставалася маё цела. А чуў жа я ўжо і разумеў усё.

— Не ўключаецца,— прамовіў той жа голас.— Хлопчыкі, на каталку яго і ў палату. Трэба вызваляць аперацыйны стол.

«Хлопчыкі» падхапілі мяне і пераклалі на штосьці няўстойлівае. «На каталку»,— здагадаўся я і паплыў некуды, пагойдваючыся, як на хвалях. Вяртаўся ў забыццё...

— Колькі ж вы будзеце спаць? — зноў пачуў я знаёмы голас, але ў ім ужо гучалі нецярплівыя ноткі.— Гадзіну буджу, і ніякага толку. А мяне ж іншыя аперацыі чакаюць... Ну, раскратвайцеся! — ушчувала мяне нябачная жанчына.

Я напружваўся, колькі мог, каб падначаліць волі сваё бязладнае цела, якое ляжала недзе ніжэй маёй галавы, быццам адпілаванае. Адчайна намагаўся крануць пальцамі ног. Верылася, што, калі варухну хоць адным, ажывуць ступні і ўсе ногі. Бо яны, натрэніраваныя за два дзясяткі гадоў у

археалагічных экспедыцыях, былі моцныя, як машыны, і ніколі яшчэ не падводзілі; былі заўсёды гатовыя да руху.

— А божачкі, ён ужо пачаў халадзець! Каб жа толькі не памёр, а то будзе такі жах — не выйшаў з наркозу.

Мне і сапраўды рабілася ўсё халадней, быццам мароз скоўваў рукі і ногі. У дадатак пачаў апаноўваць страх — а калі сапраўды не прачнуся? Пачакаюць, памацаюць і скажуць — «адышоў» і павязуць у морг на халодны мармуровы стол...

Каля дзвярэй нехта зашлэпаў па падлозе — мусіць, пала-тачная нянечка.

— І як наш хворы?

— А ніяк. Ужо заледзянеў увесь.

— А мы яго зараз пагрэем, калі заледзянеў,— лагодна прамовіла нянечка і выйшла ў калідор.

Праз нядоўгі час я зноў пачуў яе крокі, а потым адчуў невыказна прыемнае цяпло на падэшвах ног. Яна прынесла грэлку!

Цяпло павольнымі і яшчэ кволымі штуршкамі, разам з аслабелай пульсацыяй крыві, пачало паступова напаўняць мае ногі, як апусцелую было пасудзіну. Затым пайшло вышэй.

І тады я зноў паспрабаваў паварушыць пальцамі ног. Удалося! Напружыўся і крануў ступнямі і затым пачаў перабіраць імі, не спыняючыся, быццам пайшоў прынёманскай сцежкай... І нарэшце, адплюшчыў вочы...

Папраўляўся я хутка. Назаўтра ж змог сесці на ложку, а праз дзень, хоць і хістаючыся, выйшаў на калідор. Адзінае, што турбавала,— дрэнны сон. Увогуле я засынаў нармальна і спаў колькі трэба, але мучыла тое, што ў сне бачылася. І нават не столькі мучыла, як трывожыла сваёй нязвыкласцю. Сніў я сябе на кавыльных раўнінах, дзе з гіканнем праносіліся, уздымаючы дзіды, вершнікі на неасядланых конях. Кідаліся на мяне ў лясных гушчарах вастраарогія туры, і я то заколваў іх рагацинай, то ратаваўся ўцёкамі. Бачыліся плецення з галля і крытыя трыснягом хаціны на берагах азёрных заток і чоўны-даўбёнкі на гэтых затоках. Мроліся дымныя вогнішчы і танцы ведзьмароў навокал іх. Ноччу чуў я трубны рэў аленьяў, рыканне зуброў, брэх здзічэлых сабак. Прачынаўся, устрывожаны водбліскамі пажараў, баявымі крыкамі воінаў

і галашэннем жанчын. Сны складаліся ў каляровую мазаіку, сярод якой узнікалі цэлыя сюжэтныя карціны, а часам гэта былі абрыўкі нейкіх відовішчаў, цьмяныя ўспаміны, быццам зменлівае далёкае рэха.

Успамінаючы прымроенае ноччу, аналізуючы ўбачанае — каменныя шліфаваныя сякеры і бронзавыя кінжалы ў руках светлавалосых людзей, жней з крамянёвымі сярпамі на засеяных ячменем выгарынах, пласкадонныя гаршкі з трохкутнікамі і крыжамі пад брыжам,— я пачаў здагадвацца, што ў сне трапляю ў часы бронзавага веку. Няўжо таму, што сам археолаг і якраз даследую гэтую эпоху? Нагледзеўся ўсяго каля раскапаных старажытных жытлаў і магіл, і вось зараз яно лезе ў галаву... Але ж бачылася ў снах і многае, пра што я не меў ніякага разумення. Да таго ж, быццам ва ўсіх высне-ных здарэннях прысутнічаў сам я!

Неўзабаве прыйшоў у адведкі мой даўні і харошы знаёмы Іван Пятровіч, які ў адным з навукова-даследчых інстытутаў займаўся малазразумелымі для мяне пытаннямі псіхалогіі. Я раскажаў яму пра свой стан.

— Якая ўдача! — радасна ўзмахнуў рукамі Іван Пятровіч.— Надзвычай рэдкі выпадак!

— Чаго ты радуешся? — пакрыўдзіўся я.— Мяне гэтыя трызненні непакояць. Можна, што ў галаве звінхнулася?

— Яшчэ як звінхнулася! — зручней уладкоўваючыся на крэсле каля майго ложка, яшчэ больш ажывіўся знаёмы.— Хоць гэта пытанне яшчэ мала распрацаванае — недастаткова эксперыментальнага матэрыялу, але сутнасць яго заключаецца ў тым, што пры надзвычай моцных уздзеяннях на невядомыя яшчэ нам цэнтры мозга — стрэсавая сітуацыя, вельмі глыбокі гіпнатычны стан, а ў тваім выпадку, бачна, хімічная рэчыва, ужытае для наркозу,— у чалавека ажывае генетычная памяць. Усё, што мы чуем, перажываем, бачым, як на магнітафоннай стужцы, запісваецца ў нашай памяці. А што такое запамінанне? Гэта фізіка-хімічныя працэсы на ўзроўні малекул і атамаў. І, відаць, частка атрыманай інфармацыі трапляе ў малекулы спадчыннасці ці ў якія там іншыя элементы і фіксуецца. У нармальных умовах генетычная памяць знешне нічым сябе не праяўляе. Яе прызначэнне — не быць

для нас кінатэатрам старых фільмаў, а захоўваць і развіваць спадчыннасць. Бо гэта толькі на першы погляд спадчынасць нязменная, яна, хоць і вельмі павольна, мадыфікуецца, ускладняецца. Інакш мы з табою не сядзелі б зараз побач і не размаўлялі б аб высокіх матэрыях, а плавалі б у акіяне ў выглядзе прымітыўных аднаклетачных.

— А чаму сніцца толькі бронзавы век — прамежак часу паміж пачаткам другога і сярэдзінай першага тысячагоддзя да нашай эры?

— А таму, што актывізаваўся менавіта толькі гэты пласт генетычнай памяці. І павінен радавацца гэтаму! Хіба лепш было б, каб ты ноччу бачыў сябе чалавекападобнай малпай ці якой яшчэ больш старажытнай жывёлінай?

— І як доўга будзе такі стан?

— Ажно пакуль закрыецца «пралом» у свядомасці, праз які і прабіваецца ўсё гэта. Можна закрыцца і сам пры агульным паляпшэнні псіхафізіялагічнага стану арганізма, можна дапамагчы і адпаведнымі лекамі.

— Калі так, то з лекамі пачакаю,— супакоіўся я.— Хачу яшчэ паназіраць, што навывтаралі там мае продкі.

— А ты запісвай,— прапанаваў Іван Пятровіч,— я з задавальненнем пачытаю, бо маю тайную схільнасць да старасветчыны. Можна, і яшчэ каму спатрэбяцца такія запісы. Не кажу ўжо, як яны неабходны нашаму брату-псіхалагу.

Усунуўшы мне ў рукі пакет з апельсінамі і пажадаўшы хутчэй здаравець, Іван Пятровіч пайшоў, паабяцаўшы зазіраць часцей. Я ж, не губляючы часу, дастаў з тумбачкі сшытак і ручку... і задумаўся, як шахматыст перад першым ходам у адказнай партыі.

З чаго і як пачаць? Пасля доўгіх разважанняў рашыў запісваць важнейшае, найбольш характэрнае, каб даць чытачу ўяўленне аб асноўных праявах жыцця першабытнага чалавека ў бронзавым веку. Дробныя ж выпадкі, інтымныя падрабязнасці, блытаня ўрыўкі відовішчаў, фантастычныя трызненні няхай застаюцца толькі ў памяці. Навошта імі тлуміць галовы іншым? Рашыў не давяраць паперы і найбольш жорсткія сцэны, у якіх было асабліва шмат агню, крыві, гвалту, смерці. Лагічнай было і сам аповед весці не

ад свайго «я», бо «я» быў увесь час у гэтай палаце замораны хваробай, у халаце з кароткімі рукавамі і адным уцалелым гузікам. Тое, што снілася, у сапраўднасці здаралася з маімі далёкімі родзічамі ў нейкім больш як сотым пакаленні назад. Няхай жа яны ажывуць хоць на гэтых старонках...

Чырвоныя камяні

Бацька з сынам прыйшлі на гэты камяністы схіл гары, адолеўшы за паўдня цяжкі і далёкі шлях. Праз густы букавы лес абыходзілі вузкую, але доўгую азёрную затоку — гэта яшчэ каля самага іхняга паселішча. Прабіраліся глыбокім рэчышчам горнай рэчкі, што прапілавала ў каменных нетрах вузкую прорву-шчыліну. Затым лезлі ўверх звярынаю сцежкай, чапляючыся за выступы скал. І нарэшце, трапілі сюды, дзе скалы расступаліся, дзе было цёпла і светла ад блізкага шырокага неба над галавою і сонца.

— Які незвычайны лес! — здзівіўся хлопец, паказваючы на чэзлыя і пакручастыя дрэўцы, быццам прыгнечаныя нейкай немаччу.

— Але,— узрадаваўся бацька сынавай назіральнасці.— Глядзі і запамінай: дзе ў зямлі ляжаць чырвоныя камяні, там і лес такі недарослы. Бачыш, і трава тут асаблівая, не такая, як у іншых мясцінах. Пад такой травой таксама можна шукаць гэты камень. А бывае — позняй восенню ўсё навокал заінела, а дзе-небудзь засталіся плямы на скалах без шэрані. Значыць, там таксама ён. Чырвоны камень мае такую чароўную моц, што мяняе і траву, і лес, і мароз яго не бярэ.

— Вырасцеш,— працягваў бацька,— сам будзеш хадзіць у горы, шукаць чырвоны камень і рабіць з яго бранзалеты, пярсцёнкі, шылы, нажы і яшчэ шмат якія патрэбныя чалавеку рэчы. І тады станеш самым паважаным у нашым родзе. І на сходзе мудрэйшых табе заўсёды будзе пачэснае месца каля свяшчэннага агнішча, і кавалак мяса не звядзецца ў тваім гаршку.

Канешне, было спакусліва некалі сесці на шырокую лаву з расшчапанага букавага камля побач з самымі слаўнымі

людзьмі, але калі тое будзе? Трэба, каб у яго спачатку вырасла вялікая барада і каб яна пасівела. А найбольш трэба было нечым заслужыцца перад суродзічамі. Яму ж зараз не цярпелася заглыбіцца ў гэты дзівосны лес, урыцца ў россып камянёў і знайсці чырвоны камень, які, калі яго пацерці пяском, гарыць, як сонца, і слепіць вочы. І рэчы з такога каменя самыя прыгажэйшыя на свеце.

Бацька ішоў паперадзе і доўгай рукаяткай каменнай сякеры варушыў леташняе лісце, раскідаў у бакі мох, расчышчаючы горную пароду.

— Вось рудавата-зялёны камень. Знайшоўшы такі, будзь асабліва ўважлівы, — супыніўся бацька.

Ён лоўка ўхапіў камень у левую руку і стукнуў па ім абушком сякеры. Скарынка вокіслаў абсыпалася, і ў кавалку руды заззялі чырванаватыя іскрынкі медзі. Але яе было зусім мала, і бацька адкінуў знаходку ўбок.

У адным месцы сярод граніту выступаў цэлы пласт такой пароды, і тут горназдабытчыкі прыпыніліся даўжэй. Бацька сякерай, а сын звычайным каменем збівалі вокіслы з меднай руды і, нарэшце, проста пад нагамі знайшлі ладны кавалак каштоўнай самароднай медзі.

Бацька замілавана ўзважыў знаходку ў руцэ, абмацаў яе, агледзеў, а затым асцярожна, быццам магла разбіцца, паклаў у скураную торбу. Потым трапіўся яшчэ з дзясятка такіх большых і меншых камянёў, якія ляжалі ў васыпу пад руданосным пластом.

Побач з бацькам завіхаўся і сын. Ён таксама шукаў і запіхваў у торбу самародкі і ўяўляў, як заўтра ці паслязаўтра бацька сядзе пад разложыстым каштанам каля іхняй хаціны, пакладзе на калоду гранітную пліту-кавадла і каменным малатком пачне выкоўваць з медзі вострыя шылы, шыракалёзья нажы, тонкія пласцінкі, з якіх потым зробіць бранзалеты або трубачкі для караляў. А ён будзе дапамагаць бацьку — шурпатым бруском загладжваць паверхні каваных вырабаў, вастрыць, паліраваць пяском да зіхоткага бляску.

А вечарам прыбяжыць з поля яго старэйшая сястра, пакладзе серп на паліцу і пачне прымяраць бранзалеты і каралі.

— Ну як? — запытаецца яна ў брата.

— Прыго-ожа! — у захапленні адкажа ён, любуючыся сонечнымі пералівамі на аздобах.

— Што задумаўся? — весела гукнуў бацька.— На разе хопіць, а то і не занясём. Давай збірацца вячэраць.

Бацька пайшоў да зарасніку барбарысу, разгарнуў калючае голле, і за ім адкрылася ўтульная пляцоўка перад адвесным выступам скалы. У скале цямнела невялікая сухая пячора. Побач шарэла старым попелам агнішча. Бацька быў тут не першы раз, таму гэту мясціну ўжо добра ведаў.

Медзешукальнікі дасталі з торбы прыпасы — ладны пшанічны праснак, кавалак казінага сыру, некалькі сушаных рыбін. Хлопец высыпаў побач прыгаршчы назбіраных арэхаў.

— У канцы гэтага лесу крынічка,— сказаў бацька і працягнуў сыну гліняны кубак, які вынес з глыбіні пячоры.

Хлопец, пераскокваючы з каменя на камень, пабег па ваду. І сапраўды, там, дзе за хвойнікам пачынаўся зараснік кустоўя, з расшчыліны цурчэла вада. Пакуль струменьчык нападняў кубак, хлопец агледзеўся і прыкмеціў на лапіне вільготнага жвіру каля крынічкі свежыя адбіткі капытоў. Пакінуўшы кубак з вадою на плоскім камені, ён асцярожна праціснуўся праз зараснік.

За кустоўем на горным схіле паміж россыпу камянёў пасвіўся казліны статак — старыя казлы з цяжкімі закручастымі рагамі, казліхі з казлянятамі, маладняк.

— Там горныя козы,— узбуджана зашаптаў хлопец бацьку, калі, спяшаючыся, прынёс ваду.— За крыніцай.

— А што? — падхапіўся мужчына.— Калі пашанцуе, паспрабуем свежаніны,— і, адклаўшы ўбок галоўкі дзікай цыбулі, узяўся за лук.

Бацька з сынам падышлі да крынічкі. Прыпыніліся. Затым бацька наслініў палец і ўзняў яго ўгору, вызначаючы напрамак амаль неадчувальнага тут ветру.

— Добра,— ледзь чутна прашаптаў ён,— на нас цягне, не ўнюхаюць.

Козы былі на тым жа касагоры. Мужчына прыцэліўся і выпусціў стралу. Бліжэйшы козлік страпянуўся і пакаціўся па схіле, а ўвесь статак, збіваючы капытамі камяні, з тупатам сыпануў наўцёкі. Паляўнічыя пабеглі па здабычу, пераганя-

ючы адзін другога. І калі ўжо схапілі козліка за рогі і бацька ўскінуў яго сабе на плечы, пачулі, што на вяршыні, куды зніклі козы, загрузатала.

— Сцеражыся! — крыкнуў бацька, схапіў сына за руку і кінуўся пад бліжэйшую скалу.

Грукат хутка бліжэў, мацнеў, перарастаў у аглушальны гром. Са свістам працяцелі першыя камяні, а затым у скалу ўрэзалася лавіна каменяпаду. Скала ўздрыгнула, але ўстаяла. Лавіна ж, расшчапаўшыся надвое, панеслася ўніз і там абрынулася ў прорву, у каменнае нутро, якое адазвалася стагало-сым рэхам.

Затым усё сціхла. Толькі над схілам яшчэ курэла воблака пылу ды рэзка пахла бітымі камянямі, як пахне, калі выбіваеш іскры з крэменю.

Аглушаныя і перапалоханыя, з пашарэлымі тварамі, бацька з сынам асцярожна вызірнулі з-за скалы. Касагору было не пазнаць. Каменная пустка ляжала перад імі, на якой там-сям курчыліся лапікі збітай ушчэнт травы, галелі бязлістыя, патрушчаныя дубцы кустоў. Ад рэдкіх тут дрэў засталіся толькі пашчапаныя пні. Усё знёс, збіў, зруйнаваў каменяпад. Нават частку ўпаляванага козліка, якога не паспелі добра прыхаваць пад скалою, быццам нажом, зрэзала нейкім пралятаючым каменем.

— Духі гор угневаліся на нас, што мы кранулі іхнія багаці, — ледзь варушачы вуснамі, прамовіў бацька.

Затым людзі асцярожна пайшлі з гэтай небяспечнай мясціны, баючыся зачапіць які камень, разбудзіць зноў напружаную каменную цішыню. І толькі перад надзейным сховам пячоры яны крыху асмялелі, пажвавелі. Расклалі вогнішча, і бацька на першыя ж языкі полымя кінуў кавалак казіны — духам-ахоўнікам. Другі паклаў зводдаль на камень. Гэты прызначаўся духам гор.

Добра гарэлі сухія дровы. Цёплы дым строма ўздываўся ў пацямнелае вечаровае неба, на якім яшчэ няпэўна трымцела першая зорка. Глыбокія цясніны запоўнілі лілова-шэрыя цені, а яшчэ ніжэй, у тым баку, дзе было паселішча, затуманілася. Здавалася, што там выйшла з берагоў возера і затапіла падножжы веліканаў-гор. Велічны спакой запанаваў навокал.

Толькі сцішана яшчэ падавала голас у лесе нейкая птушка, ды далёка ў скалах праклекатаў арол.

На абструганных палках, пакладзеных на рагулькі, смажылася мяса. Кроплі тлушчу падалі на вугалі, успыхвалі і стралялі дымнымі воблачкамі.

Хлопец, зачараваны таемнасцю вогнішча, глядзеў на кавалкі меднай руды, якімі былі ўмацаваныя рагулькі. Ад агню кавалкі распаліліся, і па іх хвалямі пераліваліся зеленаватыя, бурныя і чырвоныя колеры. Калі асабліва разгараліся дровы, камяні барвавелі, пачыналі зіхацець, астываючы, — цямнелі. Вокіслы даўно абгарэлі, і з руды іскрынкамі паблісквалі драбочкі медзі. І раптам хлопец прыкмеціў, як з аднаго найбольш распаленага кавалка, быццам сляза, выбегла і палілася на ніжэйшы камень вогненна-чырвоная кропля. Потым пацякла яшчэ і яшчэ — амаль малюсенькі ручаёк.

— Што гэта? — тузануў ён за рукаў бацьку.

Той таксама здзівіўся, убачыўшы, як сочыцца з каменя, быццам жывіца з надсечанай хвоі, нейкае рэчыва.

— Па колеры, як медзь, — паволі прамовіў бацька, не адводзячы вачэй ад відовішча.

Потым палкай адгарнуў убок дровы і вугалі, каб агонь і дым не заміналі назіранню. Але кроплі перасталі выбягаць з руды. Лужынка ж пад ёй пачала паступова цямнець і набываць колер звычайнай самароднай медзі. Бацька той жа палкай падчапіў і выкінуў з вогнішча металічны блінок. Калі той астыў, асцярожна ўзяў у рукі і пачаў з цікавасцю яго аглядаць. А потым нават пастукаў абушком сякеры. Так, гэта была сапраўдная медзь.

Рашыўшы праверыць сваю здагадку, бацька дастаў з дзённых знаходак кавалачак медзі і ўкінуў у самы жар.

Чакалі доўга. Падкладвалі сушэйшыя дровы, падсоўвалі вугалі, ажно пакуль распалены кавалачак не размяк і не пачаў аплываць, ператвараючыся ў звлістую лужынку. Калі разгарнулі вугалі, яна зацвярдзела плоскім стрыжаньком.

— Ды гэта ж, як воск, — уголас разважаў бацька. — Калі холадна — цвёрды, як разагрэеш — быццам вада, а потым зноў застывае, набываючы новую форму. Але ж заўсёды дагэтуль і я сам, і мой бацька, і дзед, ды і ўсе іншыя майстры ў блізкім

і далёкім наваколлі медзь кавалі. А спачатку, кажуць, нават спрабавалі аббіваць, як крэмень. А яна ж, бач, як воск... А калі так яе расплавіць і выліць у які раўчук, то застыне стрыжаньком. Значыць, значыць...— моршчыў ён загарэлы лоб,— калі ў пячаніку зрабіць роўную баразёнку — атрымаем шыла. Калі ж яе зрабіць шырэй і плашчэй — вось табе лязо нажа або серп. Гэта ж намнога прасцей і хутчэй, чым каваць!

Назаўтра, калі ранішнія сонца прыбіла туман у даліны і падсушыла расу на камяністай сцежцы, бацька з сынам вярталіся дадому. Торба, напоўненая меддзю, важка цягнула плечы ўніз, і самай дарагой ношай у ёй былі кавалачкі, што выплавіліся на іхнім вечаровым вогнішчы. Гэта была першая выплаўленая ў гэтых мясцінах медзь, першы метал, здабыты чалавекам з руды!

* * *

— Ведаеш, мне тут не ўсё зразумела,— сказаў Іван Пятровіч, прачытаўшы праз пару дзён мае першыя запісы.— Адкуль і пры чым горы?

— Я і сам над гэтым думаў,— няўпэўнена пачаў адказваць я.— Нейкая ў мяне перакананасць, што гэта маглі быць Альпы, і, хутчэй за ўсё, іх паўночны край, бо сонца апоўдні было над самымі высокімі вяршынямі. Цябе можа здзівіць — як мае продкі туды, ці лепш сказаць,— адтуль трапілі? Давай паразважаем. Яны былі мне родзічы па жаночай або мужчынскай генеалагічнай лініі. Але не гэта важна. Важна тое, што яны там былі ў самым пачатку бронзавага веку — на мяжы трэцяга і другога тысячагоддзяў да нашай эры. І гэта зразумела, бо, каб яны адтуль выйшлі раней, напрыклад, яшчэ ў папярэднім новакаменным веку — неаліце, гэтай гісторыі з імі б не здарылася, і яна, адпаведна, не адклалася б у генетычнай, як ты кажаш, памяці. А вось ужо нашчадкі гэтага хлопчыка-медзешукальніка маглі апынуцца на Беларусі самымі рознымі шляхамі і ў розны час. Бо хоць па нашых пушчах ды балотах і не гойсала скіфская ці гунская конніца, але перамяшчэнні людзей, часам нават і масавыя, назіраліся. Менавіта ў пачатку бронзавага веку ад Рэйна ледзь не да сярэдняй Волгі

распаўсюдзіліся плямёны, якія свае гаршкі чамусьці аздаблялі ўзорамі з адбіткаў шнура — плямёны культур шнуровай керамікі, як іх «ахрысцілі» археолагі. Зусім не выключана, што нехта з маіх продкаў мог паходзіць са «шнуравікоў» і жыць нейкі час каля альпійскіх медзяносных радовішчаў. Канешне, той прашчур не трапіў да нас за год ці два. Хутчэй гэта быў яго нашчадак у якім дзясятым ці нават значна пазнейшым калене, і шлях вандровак яго папярэднікаў мог быць надзвычай пакручастым. Не выключаны нават зусім, здавалася б, наймаверны кірунак — праз Скандынавію.

— Гэта ты ўжо занадта,— не даў веры Іван Пятровіч.

— Чаму занадта? «Шнуравікі» ў час сваёй найвялікшай экспансіі праз марскія пралівы трапілі ажно на гэты паўвостраў. А адтуль праз два з лішкам тысячагоддзі выселілася племя готаў, якое праз басейн Віслы і наша Пабужжа перавандравала ў паўночнае Прычарнамор'е. І ў час гэтага перамяшчэння яно затрымалася на Пабужжы не на адзін год. На ўскраіне Брэста археолагі раскапалі нават цэлы гоцкі могільнік. Мог продак трапіць і нядаўна — каля тысячагоддзя назад па шляху «з варагаў у грэкі».

— Табе варта на гэтай версіі і спыніцца,— пакпіў з мяне сябра,— і сцвярджаць, што ты з роду вікінгаў.

— Не выключана, не выключана,— аджартаваўся я.— Наёмныя дружыны скандынаўскіх воінаў былі на службе ў полацкіх князёў і часам складалі гарнізоны парубежных замкаў. А менавіта такім замкам на тагачаснай беларуска-літоўскай мяжы было некалі маё роднае Мядзіла.

— На лішак сціпласці ты не хварэш,— засмяўся Іван Пятровіч.— Але я рады за цябе, што ўжо можаш жартаваць. З'яўленне гумару — адзнака, што хворы папраўляецца.

— А таксама верагодна,— працягваў я, робячы выгляд, што не зважаю на кепікі псіхолога,— што гэта магло адбыцца ў часы распаду Рымскай імперыі, у эпоху вялікага перасялення народаў, калі ў Еўропе забурліла, як у перагрэтым чыгуне. І куды толькі каго не занесла ў тую людскую завіруху: германцаў — ажно ў Афрыку, славян — у Малую Азію і на поўнач Беларусі — таксама...

Копачкі пад брыжам гаршка

Зязюля трапіла ў гэту вёску яшчэ як была дзеўкай. Паміж яе родным племенем і тутэйшым пачаліся былі тады звады. Недзе сагналі статак быдла, там спалілі паселішча, некага ранілі. А Зязюлю захапілі ў палон. Не паслухалася маці і далекавата адышлася ў пушчу — сама пайшлі баравікі; хацела насушыць на зіму пабольш. Быў іх там гурт дзяўчат, але ўсе ўцяклі, калі прыкмецілі чужакоў, а яна звільнула нагу. І дасталася Зязюля маўкліваму воіну, у якога нядаўна памерла жонка, пакінуўшы хлопчыка-сіротку.

Спачатку бедавала дзяўчына-паланянка, намервалася не раз уцякаць. Але дзе ўцячэш, калі твае родныя за некалькі дзён шляху праз пушчу. А ў лясным гушчары на кожным кроку мядзведзі і рысі. Аднаму нават і дужаму мужчыну вялікая рызыка, а слабой дзяўчыне...

Пагаравала Зязюля, ды і абціхла. Чалавек, у чыю хату яна трапіла, аказаўся добрым і клапатлівым мужам. Да хлопчыка таксама прывыкла. Навучылася размаўляць па-тутэйшаму, пазнаёмілася з мясцовымі звычкамі. А як знайшліся і свае дзеці, і сябе пачала лічыць тутэйшай.

Учора Зязюля скончыла шыць абувакі са шкуры зубрынай лабаціны. Цяпер яны вісели пад дрэвам, напханых сухой траваю. Высахнуць, стануць моцныя і цвёрдыя, як з дубу. Паслужаць мужу не адзін год. А сёння, як выпаў вальнейшы час, узялася за сваю любімую справу — пачала ляпіць гаршчок. У гэтым ёй падахвацілася быць памагатай сяродашняй дачка, светлавалася і блакітнавокая дзяўчынка гадоў васьмі, з рабацінкамі на твары, як і ў маці.

За хатай, пад кустом арэшніку, дзе было заценена і заўсёды вільготна, Зязюля разгарнула насланую кару. Адкрылася яма з запасам яшчэ летась накапанай гліны, перамарожанай за зіму, гатовай да ўжытку. Яна ўзяла некалькі камоў, паклала ў плыткае карыта, уліла туды вады. Потым з дачкой пачалі драўлянымі таўкачамі таўчы камы, каб атрымалася добра вымешаная вязкая маса.

Час ад часу Зязюля падсыпала ў карыта жарству, якой загадзя нацерла з перапаленага каменю. Гліна без такой дамешкі пры апале трэскаецца, і гаршкі развальваюцца.

Нарэшце глінянае цеста прыгатавана. Для спробы Зязюля раскатала тонкую кілбаску і спляскала яе. Атрымалася стужка. Памацаўшы яе, паціскаўшы ў пальцах, жанчына задаволенна кінула галавою.

— Падыдзе,— сказала яна дачцэ.— Памыем зараз у рэчцы рукі і пачнём.

Затым Зязюля паклала каля сябе кавалак дошкі, выгладжанай і выскабленай нажом і скрабком. Дошку пасыпала дробным пяском, каб выраб не прыставаў да дрэва, і паклала на яе першы камяк гліны. Пачала яго пляскаць далонямі ў роўны круглы блінок. Краі блінка загнула ўверх, выраўняла. Атрымаўся быццам сподак — дно будучай пасудзіны.

Дачка сядзела побач і на вялікім лісце маці-мачыхі ляпіла свой гаршчок, памерам мала большы за ўласны кулачок.

Пасля дна пачыналася самае складанае. Трэба было сфармаваць выпуклае брушка, шыўку, шырокі брыж. Потым падправіць паверхню вырабу, каб яна стала роўнай і гладкай. А затым ужо аздобіць гаршчок.

Перш чым распачаць работу далей, Зязюля задумалася, успомніўшы каторы раз, як гаршкі ляпілі ў яе роднай вёсцы. Там пласкадоннага посуду і не ведалі. Рабілі з дном вострым. А ў некаторых мясцінах — з закругленым. А таму, што ежу гатавалі на вогнішчах, уторкваючы пасудзіны паміж вугалямі і галавешкамі. Як ні падгаралі дровы, а такія гаршкі не куляліся. А тут агнішчы лепяць з гліны. І чэрані таксама гліняныя, роўныя і моцна апаленыя. На такі можна паставіць толькі гаршчок з плоскім дном. Дома яшчэ ляпілі аб'ёмістыя пасудзіны — для жалудоў, арэхаў, ягад, сушаных грыбоў. Тут такіх не робяць. Запасы трымаюць у плеценых з саломы кубельчыках.

Разуспаміналася Зязюля, разжалілася і нават слязой абвільгатнелі яе вочы — што зараз з мамаю, якая вучыла яе таямніцам глінянага рамяства? Але схамянулася: край сонца ўжо кранаецца арэшнікавай вершаліны, і хутка рыхтаваць абед для мужчын, якія павінны вяртацца з возера. Жанчына пачала скочваць гліняную кілбаску і пляскаць яе ў стужку, тонкую і шырокую. Зараз маці дапамагала і дачка, падтрымоўвала

стужку, а Зязюля накладвала яе на дно, змацоўваючы краі
кожнага наступнага вітка.

На вачах вышэлі сценкі гаршка, выпуклялася ягонае рудое
брушка. Але Зязюля асабліва не спяшалася, бо трэба было,
каб ніжнія віткі паспявалі падсохнуць і памацнецць. Інакш
пасудзіна распаўзецца, абсядзе пад цяжарам сырой гліны.

Пасля абеду, калі гаршчок быў амаль гатовы, у апошнюю
гліняную кілбаску Зязюля закатала тоўстую нітку з авечай
воўны.

— Каб мацней было,— растлумачыла.

Кілбаску прыляпіла да верху і пальцамі размяла так, каб
атрымаўся ахайны, са скошаным краем, брыж.

Зараз жанчына ўзяла ў рукі авальную, зазубраную з аднаго
канца касцяную пласцінку. Абмочваючы яе ў пасудзіне з вадой,
пачала раўняць, заскрабаць стыкі паміж віткамі стужкі. На
паверхні сценак утваралася мноства драпін-баразёнак. Але за-
тое самі сценкі раўнелі, набывалі дасканалейшую форму.

— Ну вось, амаль і гатовы наш гаршчок,— паведаміла яна
сваёй памочніцы і сама ўзрадавалася, што праца, здаецца,
удалася. Засталося толькі рэдка разведзенай глінкай зама-
заць драпіны. І няхай ноч падсыхае, а назаўтра можна будзе
аздобіць яго ўзорам.

На наступны дзень усе Зязюліны дзеці селі наўкола яе, бо
вельмі любілі глядзець, як маці ўпрыгожвае гаршкі. Да таго ж
спадзяваліся, што, можа, і ім будзе дазволена правесці хоць
маленькую рысачку.

Трымаючы падсохлы гаршчок у левай руцэ, Зязюля той
жа касцяной пласцінкай пачала адціскаць на яго шыйцы
глыбокія гарызантальныя баразёнкі. Закончыўшы гэту спра-
ву, узяла касцяное шыла і яго вастрыём ніжэй баразёнак пра-
драпала трохкутнікі, а ў трохкутніках — частыя паралельныя
рысы. Такі ўзор азначаў узаранае і засеянае поле. Ён павінен
быў паспрыяць, каб у сям'і заўсёды знайшлося што згатаваць
у такім гаршку, каб яго ўласнікаў не спаткаў голад.

Задаволена агледзеўшы сваю работу, жанчына падумала і,
крыху павагаўшыся, канцом палачкі пад самым брыжам гар-
шка зрабіла глыбокія круглыя копачкі. Так заўсёды ўпры-
гожвалі гліняны посуд у яе родным племені.

Зязюля, нарэшце, разагнула занямелую спіну. Адпачыла. Потым паклала выраб у цень пад паветку — каб падсох пару дзён, і пад страхам лупцоўкі загадала дзецям да яго не дакранацца.

А пасля вясковыя жанчыны знясуць у адно месца толькі што злепленыя свае гаршкі. Мужчыны раскладуць вялікае вогнішча і пачнуць гэту ляпніну абпальваць, стараючыся, каб пракальвалася яна раўнамерна. У канцы дроў будуць падкладаць усё менш, каб жар слабеў паступова, бо калі астудзіць раптоўна, гліна патрэскаецца. А калі зусім патухне вогнішча і астынуць круглабокія звонкія гаршкі, мужчыны асцярожна дастануць іх з вугалёў і раздадуць гаспадыням. А тыя будуць пазнаваць свае вырабы па асаблівасцях узору і цікаўным вокам пазіраць на посуд суседак — у каго лепш і прыгажэй.

* * *

— Як ты ўжо, напэўна, ведаеш,— сказаў я, перадаючы Івану Пятровічу чарговыя спісаныя аркушы паперы,— першы гліняны посуд на нашых землях з'явіўся ў самым пачатку новага каменнага веку, каля шасці тысячагоддзяў назад. Праз увесь неаліт амаль адзіным тыпам начыння ў нашых продкаў быў вастродонны, часам акругладонны, гаршчок — як у цяперашніх турыстаў. У бронзавым жа веку посуд стаў больш разнастайны і рознапамерны — пласкадонныя гаршкі, міскі, кубкі, жбаны-гладышы, вушастыя кубкі, слоікі, шматвухія амфары, былі нават друшлякі-цадзілкі. І ўсё гэта ўпрыгожвалася арнаментамі. Але калі ў папярэдні час узор, як правіла, пакрываў усе сценкі вырабу, то зараз ён наносіўся пераважна ўверсе. У канцы эпохі арнаменты на посудзе паступова выходзяць «з моды»; яны бяднеюць, а то і зусім знікаюць. Гэта не значыць, што людзі перасталі любіць прыгожыя аздобленыя рэчы. Проста пачалі арнаментавать нешта новае, напрыклад вопратку.

— Не зусім ты мяне пераканаў наконт заняпаду арнаментаў на гаршках, але, можа, яно было і так. А зараз скажы, як археологі тлумачаць, што ў бронзавым веку посуд такі розны? Можа, гэта звязана з шырокім распаўсюджаннем земляроб-

ства і жывёлагадоўлі? Да лясной і рачной здабычы дабавілася тое, што чалавек гадаваў і вырошчваў у хлеве, загоне ці на полі. Значыць, ежа стала больш разнастайнай, трэба было яе па-рознаму гатаваць, ды і спажываць — таксама. Тое ж ма-лако лепш піць з вушастага кубачка, чым сёрбаць з вялікай пасудзіны. Да таго ж з кубачка — больш гігіенічна.

— Слушнае разважанне! — адзначыў я.— Даўно кажу, што табе пара кінучь здэкавацца з паддоследных сабак і заняцца самай цікавай навукай — археалогіяй.

— Ну не кажы — цікавая кожная навука, калі яна падаба-ецца, калі па душы.

Пад знакам каменнай сякеры

Двое мужчын у чоўне-даўбёнцы пераплывалі раку. Веславаў з кармы загарэлы мацак гадоў каля дваццаці пяці. Каля бера-га ён заграбаў стоячы, а па плыні апусціўся на калені, бо тут іх хісткая душагубка магла і перакуліцца. Гроб размашыста і моцна. Вузкае вясло лёгка ўваходзіла ў ваду, пакідаючы вірлівы след.

— Лягчэй грабі,— супыняў маладзейшага стары ў заношанай кашулі, які прымасціўся ў носе чоўна.— Зломіш вясло — і панясе даўбёнку.

Каля другога берага мужчыны павярнулі човен насупраць плыні. Тут было плытка, таму можна было вяслom адштурхоўвацца ад пясчанага дна. Хоць і паволі, кароткімі рыўкамі, але сунуліся наперад, мінаючы радкаваты лазняк на поплаве.

Праз нейкі час скіраваліся ў каламутную прытоку і сталі прабівацца ёю да гліністага абрыву, што галеў уперадзе.

Маладзейшы раптам перастаў веславаць і знерухомеў.

— Зірніце на вывараць,— прашаптаў ён старому.

Уперадзе іх ледзь не поперак рэчкі ляжала ў вадзе сукаватая хвоя, якая, мусіць, упала недзе з берага і была прынесена сюды веснавою паводкай. На дрэве прыладкаваўся згорблены мядзведзь і час ад часу заўзятая біў лапаю па вадзе — лавіў рыбу.

Мядзведзь так захапіўся справай, што не заўважаў людзей. А тыя меркавалі, што рабіць далей. Трэба было неяк спудзіць звера з прытокі, але ж у іх была толькі адна дзіда і крамянёвыя нажы за поясам. Пакуль радзіліся, чацвераногі рыбак прыкмеціў няпрошаных гасцей, прыўзняўся на камлі і пагрозліва зароў.

— Гаспадар,— пакланіўся стары мядзведзь,— сыдзі ўбок і прапусці нас. Мы тваёй рыбы не зачэпім — у нас свая патрэба, якая цябе не датычыць.

Звер, пачуўшы голас, прыціх, быццам прыслухоўваючыся, але потым зароў яшчэ мацней.

Тады і людзі ў чоўне закрычалі, замахалі рукамі, пачалі кідаць камяні, якія хоць і не даляталі да касалапага, але пырскаў рабілі шмат. Нарэшце мядзведзь не вытрымаў гэтага ляманту, скокнуў на бераг і валюхавата падаўся ў пушчу.

Каля абрыву мужчыны выцягнулі даўбёнку на бераг і пачалі аглядаць камяні, якіх тут было, як насыпана. Некаторыя падымалі і неслі ў човен. Бралі адмысловыя — зеленаватага або шэра-кранчастага колеру. Такіх траплялася не шмат, але праз нейкі час набралася амаль два дзясяткі.

— Мусіць, і ўсё тут,— махнуў рукою старэйшы.— Пасля наступнай паводкі, можа, зноў намые.

Мужчыны спачатку вылілі з даўбёнкі ваду, якой набралася праз старую шчыліну, затым сапхнулі човен з берага і зноў выплылі на раку. Зараз веславаць было не трэба. Плынь спорна несла іх уніз, трэба было толькі пільнаваць, каб не напароцца на якую тапеліцу-вывацаць.

Насупраць сваёй вёскі падарожнікі прысталі да невялікай пясчанай выспы, адзеленай ад берага вузкай плыцізнаю. Тут быў толькі хмызняк, дзве дуплістыя і пакручаныя ветрам і часам вербы ды стары будан пад імі.

Маладзейшы мужчына выцягнуў з будана каменную пліту, тонкую і спрацаваную. Затым на пліту насыпаў мокрага пяску, які быў пад рукою — толькі грабяні глыбей,— і пачаў церці аб яе адзін са знойдзеных зеленаватых камянёў. Стары вынес з таго ж будана драўляны плашчак, елянцовую палку з насаджанай касцяной трубкаю і доўгі скуруны пасак.

— Можа, ужо добра будзе? — перарваў працу ўпацелы ма-
лады мужчына.

Стары прыдзірліва агледзеў камень, які па форме ўжо нагадваў сякеру.

— Лязо тут крыху падвастры і хопіць. Потым будзем рабіць адтуліну.

Адтуліну свідравалі ўдваіх. Стары каменем націскаў на палку з трубкаю, у якой быў мокры пясок. Праваю рукой ён трымаў за канец скуранага паска, абкручанага вітком вакол палкі. За другі канец паска трымаўся маладзейшы, і яны абодва папераменна цягнулі пасак кожны ў свой бок. Палка круцілася, і касцяная трубка вымолвала мокрымі пясчынкі ў нарыхтоўцы паглыбленне.

Так працавалі яны некалькі часу, пакуль у трубыцы не скончыўся пясок. Тады стары насыпаў у яе новага.

— Ведаеш,— загаварыў стары ў час наступнага перапынку,— неяк я шукаў патрэбныя камяні ніжэй па цячэнні нашай ракі. Там таксама ёсць абрывы, але пясчаныя. Адпаведных камянёў так і не трапілася, затое пад пяском была крэйда, а ў ёй шмат крэменю. Хоць яго набраў — для нажаў. Дык вось пад верх абрыву там выступае пласт з вуглямі, костачкамі і крамянёвымі аскабалкамі. Пэўна, там таксама жылі людзі. Але, мусіць, вельмі даўно, бо ў каго са старых не пытаўся — ніхто не памятае. І ў пласце мне трапіўся вялікі абабіты крэмень, востраканечны, з закругленым абушком. Падобны на сякеру, але яго да рукаяткі, пэўна, прымацаваць цяжка, а вось ашчаперыць пясцю зручна. Мой нябожчык бацька, а ён быў вельмі разумны і пражыў шмат, казаў, што такімі секачамі карысталіся першыя людзі.

— А тубыльцы на прытоках нашай ракі яшчэ і зараз так робяць: абаб'юць кавалак крэменю, каб востры быў, і прывязваюць да рукаяткі. Гэта ў іх за сякеру. Даўней, Кажуць, нават лязо не зашліфоўвалі.

— Так, так,— заківаў барадою стары.— А саму сякеру ўстаўляюць у выдзеўбаны кавалак рога з прасвідраванай для рукаяткі адтулінай. Ад нас навучыліся, бо мы так мацуюм рабочыя сякеры — кліны... І не толькі гэтаму навучыліся, але перанялі ад нас земляробства і жывёлагадоўлю. А раней

толькі і жылі тым, што давалі ім лес і рака. А замест удзячнасці нам крычаць: «Захапілі нашу раку!» І захапілі, бо ўмелі ваяваць і мелі баявыя каменныя сякеры. Такія, як вось гэта, якую мы з табою зараз зробім. Таму, можа, і цэнім гэту зброю, пакланяемся ёй. Нават у магілы нябожчыкам кладзём.

Нарэшце адтуліна была прасвідравана, і стары вытрас з касцяной трубкай цёплыя каменныя стрыжанёк — высвердліну.

— Засталося толькі выразаць хвацкую рукаятку і насадзіць,— зазіраючы ў круглую адтуліну, задаволена прамовіў ён.

* * *

— Нешта агрэсіўна ў цябе атрымалася,— хмыкнуў Іван Пятровіч, дачытваючы мае запісы,— «захапілі», «умелі ваяваць»...

— А што зробіш? — развёў я рукамі.— Такія былі часы. Пацыфізм, мусіць, ужо прадукт цывілізацыі. Праўда, сярод першабытных паляўнічых і збіральнікаў узброеныя сутычкі былі рэдкімі. А вось ужо ў земляробча-жывёлагадоўчым грамадстве, што тут грэх утойваць,— паміж плямёнамі часам вяліся сапраўдныя войны; бывала, што і да поўнага вынішчэння. Браліся за лукі і дзіды, каб адпомсціць за якую крыўду, захапіць жанчын і дзяцей, чужую маёмасць, выцесніць непажаданых суседзяў з урадлівых зямель. Часам трэба было адстойваць і свае абшары, калі з'яўляліся чужакі.

— Ну а ў археалагічных знаходках гэта неяк прасочваецца?

— А як жа. Часам пры раскопках пахаванняў у костках памерлых знаходзім наканечнікі стрэлаў. Ды і адмыслова аздобленыя бронзавыя кінжалы, мусіць, былі не толькі прыладамі працы або палявання, як і каменныя свідраваныя сякеры. Дарэчы, у бронзавым веку чалавек нават вынайшаў асабліваю форму наканечнікаў стрэл — з вострымі шыпамі, баявую.

Пастушкі, воўк і сабака Кудлач

Гарачы поўдзень. Сонца прыпякае неміласэрна. На даля глядзе квола завязваюцца воблачкі, і тады прыходзіць спадзяванне, што яны вырастуць у хмару і на зямлю праліецца асвяжальны дождж. Але воблачкі знікаюць, і на выцвілым блакіце неба зноў застаецца ў адзіноце калматае, сляпучае сонца.

Каровы і козы зашыліся ў кусты ля рачной старыцы і ратуюцца ад гарачыні і аваднёў. Авечкам авадні не страшныя, але ім у ваўняных футрах асабліва гарача. Яны згрудзіліся шэрым комам у цень і не рухаюцца. Але пастушкі – тры загарэлыя да чарнаты падлеткі – толькі радуюцца, што такая спёка і што статак як прыліп да старыцы. Козы не лезуць у лес, каровы не разбрыдаюцца, і таму ёсць час на забавы.

Спачатку пастушкі рамантавалі стары будан, які, мяркуючы па накапычаных слядах, разбурылі, дурэючы, маладыя зубрыныя бычкі. Хлопцы зноў нахільна прыставілі да дуба доўгую жэрдку, паклалі на яе папярочкі. А на іх пачалі чапляць адламаня яловыя лапкі. Атрымалася шчыльная і моцная стрэшка. Засталося толькі чакаць дажджу.

Хлопцы пасядзелі ў духмяным ад свежай ігліцы будане. Але дождж так і не пачынаўся. Пастушкам стала, нарэшце, сумна, і яны ўзяліся вучыць свайго памагатага – сабаку Кудлача – плаваць. Бралі яго і скідвалі з берага ў ваду.

Спачатку сабаку гэта спадабалася – было прыемна ахаладзіцца, бо яго таксама даймала гарачыня. Але пасля трэцяга купання Кудлач пакрыўдзіўся і ў рукі больш не даваўся. Трымаўся воддаль.

А дзень так бясконца доўжыцца, і сонца, як завісла над галавою, так і не скранецца, быццам не хоча злазіць са сваёй вышыні... Чым бы гэта заняцца яшчэ?

Але доўга хлопцы не раздумвалі. Набралі камянёў і пачалі паляваць на шчупакоў. Калі асцярожна пракрадацца каля вады, можна прыкмеціць між водарасцей вузкія целы рыбін, якія ці то драмалі, ці то пільнавалі спажыву. Трэба было прыцэліцца і з сілаю кінуць у рыбіну камень. Узлятаў сноп пырскаў, а часам усплываў і аглушаны шчупак. Тады

заставалася хутка падхапіць яго і выкінуць на траву. Злоўленую здабычу тут жа з'ядалі.

Ды сырая рыба — гэта не тое, і ад яе толькі засмактала пад лыжачкай. І тады хлопцы адчулі, што ім даўно пара абедцаць.

— Ты, Лісіца, папільніў з Кудлачом статак, а мы хуценька збегаем і паямо. А потым — ты,— прапанавалі хлопцы свайму трэцяму таварышу.

Калі сябры схаваліся за паваротам ракі, Лісіца спачатку абышоў старыцу, каб пераканацца, ці не разбрыліся каровы, а потым крамянёвым нажом пачаў застругваць, вастрыць адламаную арэхавую палку. Зараз ён застаўся адзін, і яму стала ніякавата. Хоць вёсачка іхняя была і недалёка, вунь у тым дубнячку, але ж побач пушча. А ў пушчы і мядзведзі, і ваўкі, і рысі. Праўда, блізка мядзведзяў пакуль не чуваць, і ваўкі летам на людзей не нападаюць, і побач верны таварыш Кудлач, але ж з вострай, хоць і драўлянай, дзідай ён, Лісіца, будзе адчуваць сябе надзейнай.

Калі хлопец ужо выразаў на дрэўку адмысловы ўзор, завурчаў Кудлач, і поўсць на ягоным загрыўку ўздыбілася. Падхапіўся і пастух, і ў час — з прылеснага хмызняку вымкнуўся шэры звер, ухапіў крайнюю авечку і пацягнуў яе да лесу.

— Уга! Ваўка! Кусі! — залямантаваў Лісіца і кінуўся за ваўком.

Але першым драпежніка дагнаў Кудлач. Сабака не кінуўся адразу ў бойку з дужэйшым праціўнікам, а насядаў ззаду. Воўк, не выпускаючы здабычу, паварочваўся да Кудлача, і той адскокваў убок, ратуючыся ад жоўтых іклаў. Воўк быў стары, з запалымі бакамі, а авечка трапілася цяжкая, да таго ж перашкаджаў Кудлач, таму шэры разбойнік рухаўся рыўкамі. Перад самым лесам дасяг яго і пастух.

Убачыўшы побач чалавека, Кудлач асмалеў і кінуўся на ваўка, учапіўся яму ў карак. Звер кінуў здабычу і закруціўся ўюном, стараючыся скінуць сабаку, рвучы яму спегны. Ляцела ў бакі поўсць, гыркаталі воўк і сабака, крычаў Лісіца.

Пэўна б Кудлачу давялося блага, але хлопец, колькі было моцы ў руках, сунуў ваўку ў бок драўлянай дзідаю. Той матлянуўся да Лісіцы, збіў яго з ног. Але тут Кудлач злаўчыўся і ашчаперыў пашчу на самай ваўчынай шыі. Звер захрыпеў,

затузаўся. Лісіца падхапіўся на ногі і некалькі разоў увагнаў яму ў бок сваю вастраколіну.

І тут на гэты шум і крык падбеглі з паселішча мужчыны з дзідамі, сякерамі, лукамі. Былі ўзброеныя, як на вайну, бо не ведалі — ці звер напаў на статак, ці які чужынец.

Утрапянелага Лісіцу калаціла ліхаманка. Ён нешта сіпеў сарваным голасам і ўсё паказваў на ваўчыны труп, які тузаў за бакі раз'ятраны Кудлач, сам крывавячы разарваным сцягном.

Падышоў бацька, абняў сына за плечы і асцярожна павёў у вёску. Ззаду неслі мёртвую авечку і ваўка. Побач падскокваў на трох лапах сабака і то залізваў рану, то зноў меціўся ўчапіцца ў былога ворага.

Ноччу Лісіца кідаўся ў сне, трызніў. Яму ўсё здавалася, што на статак напалі ваўкі, цягнуць авечак у лес, а ён хоча закрычаць, паклікаць на дапамогу — ды не мае голасу, хоча пабегчы — але ногі як анямелі.

На раніцу паклікалі ведзьмара. Той доўга шаптаў над хворым, праганяў пярэпалахі. Потым даў выпіць настою зэлак.

Крыху пазней у хаціну зайшоў Бар, самы лепшы паляўнічы іхняга роду. Прайшоў да лежака, дзе пад скамечанай льняною дзяржэткай ляжаў Лісіца. Асцярожна памацаў прыстаўленую да сцяны хлапцоўскую дзідку, аглядзеў яе вастрыё. Затым прысеў да хлопца і паклаў на яго плячо дужую руку:

— Доўга не залежвайся. Пойдзеш з намі на паляванне. Калі ты такой прычындалай паклаў ваўка, то што ж ты зможаш сапраўднай дзідаю з крамянёвым наканечнікам!?

І гэтыя словы славутага паляўнічага былі лепш за вядзьмарскія загаловы. К вечару хлопец падняўся на ногі.

Бар стрымаў сваё слова. Калі Лісіца адужаў, ён з заганам мужчын і сапраўды пайшоў на паляванне. На разе толькі на качак. Але ўсё наперадзе. Лісіца падрасце, і будучь у ягонай здабычы і мядзведзі, і туры, не кажучы ўжо пра ваўкоў, якіх ён, ну, адной рукой...

* * *

— Чаму ў паляўнічага такое дзіўнае імя — Бар? Сам прыдумаў?

— Не, так і было. А значыла яно — Мядзведзь. Сапраўднае найменне мядзведзя ў старажытных індаеўрапейцаў, калі яны яшчэ складалі адноснае цэлае, было «бар» ці нешта падобнае. Але гэты бар у некаторых народаў лічыўся свяшчэннай жывёлінай, і таму не дазвалялася ўголас вымаўляць ягонае імя. Па гэтай прычыне пра яго казалі іншасказальна: «мядзведзь» або «вядзмедзь» — той, хто ведае мёд, Таптыгін, касаляпы і гэтак далей.

— А чаму мядзведзь — «бар»?

— Пра гэта не я, а лінгвісты даўмеліся. Мядзведзь пнямецку — «бэр», па-англійску — «бэе». А куды мядзведзь на зіму залягае? У наш «беларускі» бярлог, што значыць — лагво бара!

— Ну добра, а чаму хлопца лячыў вядзьмар? Гэта ж такі несімпатэчны персанаж...

— Благую славу гэтым людзям прыпісала хрысціянская царква. А гэта ж былі вясковыя лекары, прадстаўнікі, так сказаць, народнай медыцыны, якая прымяняла і лекавыя зёлкі і замовы. Заадно былі і святарамі ў язычніцкіх культах, чараўнікамі. Сэнс самога слова паказвае, што іх у старажытнасці паважалі, бо яны тыя, хто «веды мае».

Стары Крэм

Зямля на беразе Росі была так перакапана, уся ў ямінах і равах, што выглядала быццам твар перахварэлага на воспу чалавека. Асабліва перавернутымі былі нізавіны паміж узгоркамі. У нізавінах амаль да самай паверхні падыходзілі паклады крэйды. Пракапаўшы з паўметра, можна было натрапіць на сучэльную белую пароду, а з яе дастаць жаўлакі крэменю.

З даўніх-прадаўніх часоў здабываюць тут крамянёвую сыравіну. Спачатку збіралі яе на паверхні. Калі ж хацелі мець

матэрыял больш якасны, не высахлы, урываліся ў зямлю, капалі розныя неглыбокія канавы і ямкі. Але адзін час сюды пачалі находзіць ад Свіслачы і з-пад Буга групы людзей, якія ўмелі здабываць крэмень адмыслова, глыбокімі шахтамі зарываючыся ў крэйд, распрацоўваючы крэменяносныя пласты ў бакі падбоямі-штрэкамі. Прышэльцы то з'яўляліся, то знікалі, калі тубыльцы збіраліся з сіламі і праганялі няпрошаных гасцей, але іхнюю звычку здабываць крэмень шахтавым спосабам перанялі ўсе навакольныя жыхары.

Маючы доступ да высакаякаснай сыравіны, людзі сталі нават пераборлівымі. Выявіўшы пласт, спрабавалі на месцы, як крэмень расколаецца, ці лёгка з яго будзе рабіць сярпы і сякеры. Калі не падабалася, капалі глыбей або распачыналі новую выпрацоўку. Так было доўгія стагоддзі, і, нарэшце, дайшло, што знайсці новую мясціну пад шахты стала цяжкавата.

Вось і зараз жыхары адной з суседніх вёсак — з дзясятка мужчын — доўга выбіралі сярод перакопаў нечапаны лапкі зямлі. Нарэшце знайшоўшы яго, пачалі дзяўбці крэйд вострымі каламі, выграбаць друз ласінымі лапаткамі, марудна паглыбляючыся ў пароду. Дні праз чатыры дабраліся, нарэшце, да крэменю, але амаль адразу ж натрапілі і на штрэк старой шахты. Давялося паглыбляцца да новага пласта, якога тут магло і не быць. Ды на шчасце ці няшчасце наступны пласт таксама знайшоўся, і крамянёвыя жаўлакі ў ім пайшлі вялікія і гладкія. Але зноў, як толькі матыкамі-кайламі пачалі ўсякацца ў сценкі, пасыпаўся друз, пасыпалася крэйда з суседняй выпрацоўкі. І тут здарылася бяда. Сценка трэснула і абрушылася, заваліўшы друзам шахцёраў.

У вялікім паспеху кінуліся расчышчаць завал суродзічы. Ды пакуль дабраліся да пацярпелых, адзін з іх ужо не дыхаў, ды і другі ледзь вярнуўся да свядомасці.

Пасля гэтага здарэння стары Крэм — калматабароды дзед у скураной, выбеленай крэйдай безрукаўцы — узяў двух дужэйшых маладых мужчын і пайшоў з імі шукаць у наваколлі новае крэменяноснае радовішча. Крэм выглядаў у лесе раўнейшыя ўчасткі зямлі, з бураломам. Па шматгадовым вопыце ведаў — там, дзе крэйда блізка падыходзіць да паверхні, над ёю

тонкае земляное покрыва, у якім цяжка каранямі ўмацавацца дрэвам. Таму яны і падалі пад напорам навалнічных вятроў.

Зазірнуўшы пад адну вывараць, стары заўважыў белую пароду, а ў ёй крамянёвы аскабалак.

— Разгарніце пясок у бакі і зачысціце крэйд, — паказаў ён памочнікам мясціну, дзе яны павінны былі распачаць працу.

Сам жа агледзеў суседнія вывараці, пакорпаўся ў недалёкай свежай прамыне, што засталася пасля нядаўняга дажджу, і ўсё нешта мармытаў сабе пад нос, быццам гаварыў замовы. А потым пайшоў да старога абамшэлага дуба з абсмаленай перунамі вяршалінай. Пад дубам на плоскім валуне ляжаў вялікі, як скрануць, фігурысты жаўлак крэменю. Калі прыгледзецца, то здавалася, што ён падобны да прысадзістага чалавека з круглай галавою і носам, як кулак. Канешне, выгляд выявы быў несамавіты — і вока адно, і скасабочаны, але, пэўна, так і павінен быў выглядаць Краменны дух — гаспадар усіх мясцовых падземных багаццяў.

Ніхто не памятае, калі і хто ўсцягнуў на гэты валун жаўлак. Дзяды сцвярджаюць, што ляжыць ён тут ад стварэння свету, як і расце гэты дуб таксама ад пачатку ўсяго жывога.

Побач стаялі і ляжалі меншыя крамянёвыя фігуркі — быццам мядзведзі, алені, птушкі. Былі тут крамяні з акамянелымі ракавінамі дзівосных малюскаў. Усё, што траплялася ў шахтах нязвычайнай формы, людзі прыносілі пад стары дуб, бо былі перакананыя, што ў іх маўкліва хаваюцца чароўныя сілы зямных нетраў. Краменны ж дух меў найбольшую моц. Ён мог затлуміць галаву чалавеку, паслаць у пустую мясціну, дзе горназдабытчык, выліўшы сем патоў, выдзеўбе ў шчыльнай і ліпучай крэйдзе пошукавы калодзеж у два свае росты і нічога не знойдзе. А мог даць столькі крэменю, што не забярэш і ўдзесацёх.

Крэм ужо не адзін дзясятка гадоў здабывае крэмень, колькі мазалёў нацёр на далонях, капаючы пароду, робячы вузкія падбоі рагавым вастраком. Колькі перабрана камянёў гэтымі жылістымі, агрубелымі, шрамаватымі рукамі! Крэм ведае тут усе хады-выхады. Знаецца ён і з духамі і стараецца іх улагоджваць. Асабліва гэтага — Краменнага. Той, мусіць, таксама добра запомніў старога шахцёра, бо спрыяе яму.

Таму рэдка бывала, што Крэм распачынаў шахту і яна аказвалася пустой. Калі ж надаралася няўдача, стары ішоў пад дуб, дакараў жаўлак і прасіў больш так не жартваць.

Вось і зараз Крэм паклаў на валун сушаную плотку — духі ж таксама хочучь есці — і сказаў: «Не падвядзі мяне. Пашлі па старой памяці крэмень каля той вывараці, дзе капаюць мае памочнікі. Мне ўжо не шмат засталася жыць на гэтым свеце, таму на зыходзе дзён не хацеў бы мець перад суродзічамі ганьбу. Ну як, дапаможаш?» І Крэму падалося, быццам паяброўску падміргнула яму каменная выява сваім адзіным вокам.

Абнадзеены шахцёр вярнуўся да вывараці, дзе мужчыны ўжо скончылі працу і адпачывалі.

Крэм укленьчыў на расчышчаным месцы і пачаў аглядаць крэмені. Калупнуў адзін, другі, вызначыў нахіл. У тым жа кірунку павінен быў ісці і сам крэменяносны пласт. Затым адступіў пару крокаў у напрамку паніжэння пласта і загадаў пачынаць шахту.

Капалі па чарзе, бо ў шахтавым калодзежы для дваіх не было месца. Адзін працаваў, другі адпачываў. Потым мяняліся. Калі выпрацоўка паглыбела, друз пачалі выцягваць плеценым кошыкам.

Да вечара ўдалося заглыбіцца амаль да пояса.

Назаўтра мужчыны закапаліся па плечы. Капаць у глыбіні было цесна, нязручна, не так, як каля паверхні, дзе можна было размахнуцца, дзе крэйда была рыхлейшая, патрэская. Тут жа ішла суцэльная шчыльная парода, у якую з цяжкасцю заганялася вастрыё кайла. Да таго ж і самі капальнікі былі хоць і дужыя, але маладыя і нявопытныя, учарашнія хлопцы, якія яшчэ не набылі вынослівасці. А крэменю ўсё не было.

— Мы так да яго і не дабяромся. А можа, тут і зусім пуста? — пачалі бурчэць памочнікі, мусіць, намякаючы, што Крэм па старасці памыліўся.

— Будзе, хутка будзе,— супакойваў стары, а сам таксама пачаў хвалявацца.

Адзін з капальнікаў раздражнёна размахнуўся і зноў увагнаў кайло ў крэйду, а потым адразу ж разагнуўся і радасна закрычаў:

— Во, зламалася! — і паказаў вышчарбленае лязо прылады. Узрадаваліся і ягоны напарнік, і Крэм. І не таму, што сапсаваўся гарняцкі інструмент,— лязо зламалася аб нешта надзвычай цвёрдае, а гэта мог быць толькі крэмень!

Хутка жаўлак ляжаў на траве каля вусця шахты. Ён быў плоскі, як праснак. Нічога вартага з яго не зробіш, хіба які скрабок. Але гэта быў знак, што пачаўся пласт. І праўда, праз пядзю пароды трапіўся большы жаўлак. Да вечара выбралі частку крэменю, што залягаў на дне шахты. Заўтра дастануць рэшту і пачнуць капаць падбоі. Крэмень тут добры, і яго шмат.

Калі скончылі працу, Крэм абтрос з каленяў наліплюю крэйду, павярнуўся ў той бок, дзе рос стары дуб, і нізка пакланіўся.

Вярталіся ў шахцёрскі лагер, ледзь цягнучы здабычу. Трэба было паказаць яе суродзічам. Заўтра сюды прыйдуць гуртам і пачнуць распрацоўваць новае радовішча.

Крэм ішоў у лагер ззаду сваіх памочнікаў. Не спяшаўся. Быў задаволены. Ведаў, што аднавяскоўцы зноў будуць дзівіцца, які ён знаўца зямных таямніц, як ён па-ранейшаму знаходзіць добрыя мясціны для шахтаў. Не, ніхто яшчэ не скажа, што Крэм знасіўся, што яму ўжо толькі сядзець у хаціне і няньчыць унукаў.

* * *

— Рось, гэта што каля Ваўкавыска цячэ?

— Так.

— А чаму ты ўпэўнены, што Рось?

— На берагах гэтай ракі ў ваколіцах пасёлка Краснасельскі знойдзены адзіныя, вядомыя на Беларусі, крэменездабыўныя шахты. Там мелася некалькі тысяч выпрацовак у крэйдавай тоўшчы, а побач — мноства майстэрань па вырабе крамянёвых сякер. Па вугалях, знойдзеных у шахтах, вызначылі, што іх пачалі капаць яшчэ ў неаліце — у трэцім тысячагоддзі да нашай эры, але большасць іх адносіцца да наступнага тысячагоддзя, гэта значыць — да бронзавага веку.

Я там даследаваў не адну шахту, наваколле аблазіў спрэс і ведаю яго дасканала. Таму адразу і здагадаўся, што ў сне мне бачыліся менавіта гэтыя мясціны.

— У цябе ўсюды — крэмень, крэмень. А дзе ж бронза? Век жа — «бронзавы»?

— Бачыш, у бронзавым веку на Беларусі, як і на суседніх тэрыторыях, большасць прылад працы, як і ў папярэднім новакаменным веку, выраблялася з крэменю. Медзь і яе сплавы з іншымі металамі (бронза) траплялі да нас з далёкіх Каўказа, Скандынавіі, Прыкарпацця. Іх было мала, каштавалі дорага. Але кожную новую эпоху мы называем па важнейшых яе адкрыццях. Навучыўшыся здабываць бронзу, людзі зрабілі крок да выплаўкі жалеза з руды! Ну а жалезу абавязана ўся наша цывілізацыя.

Выпрабаванне

На пералёт стралы ад Выспы Выпрабаванняў мужчыны перасталі веславаць, і човен, яшчэ крыху праплыўшы з разгону, спыніўся, лёгка пагойдваючыся на бакавой хвалі.

— Пара, Ждан, — сказаў шыракатвары з пасівелай барадой мужчына.

З дна чоўна ўстаў юнак гадоў пятнаццаці і пачаў распранацца. Па тым, як блытаючыся ў раменьчыках-завязках, спехам вызваляўся ад вопраткі, як моцна былі сціснуты пабяленыя вусны, можна было здагадацца, што ён хвалюецца. І каб не прыкмецілі гэтага прысутныя і не падумалі, што баіцца, мусіць, так спяшаўся хлопец.

Нарэшце ён застаўся зусім голы — хударлявы, але ўжо мускулісты светлавалосы юнак з яшчэ па-дзіцячаму адтапыранымі вушамі. На цёмнай, загарэлай пад сонцам, закуранай каля вогнішчаў, скуры зараз асабліва выдзяляліся белаватыя шрамы ад хлапечых боек, лажання па дрэвах і хмызняках, нырцвання сярод карчоў за рыбай.

— Пара, Ждан, — зноў сказаў шыракатвары.

Ждан выпрастаўся, зірнуў на маўклівых мужчын у чоўне і сустрэўся з бадзёрачым паглядом бацькі, які прымасціўся на

карме. І ад гэтага пагляду ў юнака прыбавілася рашучасці, і ён лёгка, каб не разгайдаць няўстойлівую даўбёнку, адштурхнуўся ад яе дна і даў нырца ў ваду. Праз колькі сажняў вынырнуў і паплыў, не азіраючыся, да выспы. І толькі, калі выбраўся на бераг, абярнуўся і памахаў рукою.

Мужчыны развярнулі човен і павеславалі прэч ад выспы.

Праз сем дзён — квадр, калі месячная поўня прыкметна сышла на ветах, той жа човен зноў адплыў ад прыбярэжнага паселішча і пакіраваўся да выспы. У ім нетаропка веславалі тых ж мужчыны, а на карме зноў сядзеў бацька Ждана. І мусіць, толькі яму не цярпелася, бо ён усё неўпрыкмет выгінаўся, каб з-за спін весляроў зірнуць на выспу. Яго турбавала, як жа на гэтым бязлюдным кавалку зямлі пасярод возера, без ежы, вопраткі і агню, бяззбройны, даў сабе рады мінулыя дні ягоны сын, дні, якія здоўжыліся на месяцы. Хвалявала і як ацэняць старэйшыны роду вынікі выпрабавання. Ці прымуць Ждана ў свой гурт паляўнічых і воінаў?

Вузкай пратокай праз трыснёг човен праслізгнуў пад бераг, чырканы дном па пяску і спыніўся. Мужчыны выбраліся з даўбёнкі і выцягнулі яе на сухое, каб не знесла выпадковай хваляй, хоць сёння было ўвогуле пагодліва і ціха.

Усе мінулыя дні прайшлі без дажджу, таму мужчынам было лёгка па слядах прасачыць, што рабіў, як паводзіў сябе на выспе Ждан. І наадварот, юнаку было складана вытрымаць апошняе з выпрабаванняў — затаіцца так, каб ягоныя суродзічы як найдаўжэй не маглі яго адшукаць.

Паўзіраўшыся навокал, мужчыны знайшлі месца, дзе юнак выбраўся з вады і ўпершыню ступіў на бераг Выспы Выпрабаванняў. Сляды былі ўжо добра затапаныя птушкамі і дробным лясным жыхарствам. Буйнейшага ж — тураў, мядзведзяў, ваўкоў і рысяў, якія б маглі пагражаць чалавечаму жыццю, тут не было.

Па слядах вынікала, што Ждан спачатку адразу быў сунуўся ў лес, але потым, бачна, паразважаўшы, вярнуўся да вады і пайшоў аглядаць свае часовыя ўладанні берагам. Такім жа шляхам рушылі і мужчыны.

На вузкім мысе сляды юнака былі асцярожлівыя і нават няўпэўненыя. Пальцы ног глыбока ўціскаліся ў пясок.

Бачна было, што ён тут быў напружаны, кожнае імгненне гатовы кінуцца назад. А хвалявацца тут было з чаго. За нейкія тры пералёты стралы з вады выступала ў чаратовым аблямаванні цёмная ад старых хвой выспачка з закінутымі могілкамі невядомага народу. Ніхто не ведае і не памятае, як і дзе знік той народ з берагоў возера. Спарахнелі буданчыкі нябожчыкаў на выспачцы. Утравелі і ўраслі ў зямлю абмытыя дажджамі косткі, але душы памерлых па-ранейшаму павінны ж недзе кажанамі кружыцца між камлямі хвой — загадкавыя, маўклівыя і пэўна помслівыя, бо ім жа даўно ніхто не прыносіць ахвяры, каб улагодзіць.

— А гэта што такое? — спыніўся раптам шыракатвары і вастрывём дзіды паказаў на пясок.— Ці не зацямніўся хлопцу розум?

Спыніліся і астатнія і ў страху ўбачылі, што на пяску цямнелі і пазнейшыя Жданавы сляды. Яны выходзілі з лесу і былі перад самым краем вады глыбокія, растаптанія — юнак доўга ўзіраўся ў Выспу Мерцвякоў, а потым сляды вялі ў ваду і там губляліся.

Паспакайнелі мужчыны толькі тады, калі крокаў праз дваццаць прыкмецілі, што з возера зноў выходзіў ланцужок знаёмых слядоў.

— Няўжо ён там быў? — разводзілі рукамі мужчыны.

— Усё можа быць! — узбудзёрыўся Жданаў бацька, радуючыся, што сын жывым і, мусіць, цэлым вярнуўся назад.— А памятаеце, як ён прынёс цэлы ваўчыны вывадак? З самага лагва выбраў. Ён у мяне не з баязліўцаў!

Прытулак Ждана знайшлі каля ціхай, зарослай белымі гарлачыкамі затокі на паўднёвым беразе.

— А памятаеце, што і мы, калі пасвячаліся на мужчын, выбіралі гэтую затоку,— заўважыў адзін з шукачоў.— Ды і нашы сыны амаль заўсёды ўладкоўваліся тут.

Усе згодна заківалі галовамі. А як жа, дзе тут знойдзеш утульнейшую мясціну?

Каля затокі спрэс былі сляды Ждана, знакі ягонаі дзейнасці. На каржакаватым дубку ў развілцы сукоў было намошчана галлё са звылым лісцем. Бачна, што юнак першым часам начаваў на дрэве. Але потым, абвыкшыся і пасмялеўшы,

зладзіў сабе будан на зямлі, пад дубком; свой прытулак з галля і трыснягу выслаў сухой траваю.

Побач з буданом яшчэ дымілася вогнішча. Тут знайшлі і змайстраваныя прылады для здабывання агню: лук з суканай лубяной цецивою, сухую арэжавую палачку з абсмаленным канцом і шырокую, адшчапаную ад сухастойны трэску. У трэсцы было некалькі абвугленых ямачак, куды ўстаўлялася палачка, калі «выклучваўся» агонь.

Пад сцяной будана ляжаў запас лубяных валокнаў, з якіх рабілася цецiва для лука і з якіх, магчыма, самотнік спрабаваў зладзіць сабе нейкую апаратку. Тут жа, побач з плоскім каменем, было насыпана розных крамянёвых аскабалкаў.

— Шмат напсаваў крэменю,— разглядаючы друз, прамовіў адзін з аглядчыкаў.— Для нейкага нажа хапіла б і меней.

— А нічога. Такой бяды! — заступіўся за юнака шыракатвары.— У ягоныя гады і мы з табою былі невялікія майстры.

Затым уважліва агледзелі вугалі вогнішча і траву навокал і вывелі, што Ждан харчаваўся малюскавымі бяззубкамі і смаўжамі, налоўленай нейкім чынам рыбай, пёк карані белай лілеі. У лейкаватай пасудзіне з бяросты яшчэ крыху заставалася натоўчанай з сушаных трысняговых каранёў мукі. Але больш за ўсё здзівіліся мужчыны, калі знайшлі абгрызеныя косткі зайца.

— Няўжо каменем? Ці ў якое сіло загнаў?

Па ўсім было бачна, што Ждан вытрымаў выпрабаванне выдатна. Заставалася толькі паглядзець, як ён умее затойвацца ў гушчары і што выбраў на схованку.

Шукачы расцягнуліся паскам у лясным зарасніку і пачалі паволі прачэсваць выспу, зазіраючы пад кожную вывараць, аглядаючы кусты арэшніку і ядлоўцу. Выспа была нешырокая, і асабліва патаемных куткоў тут было няшмат, да таго ж мужчыны іх усе добра ведалі. Але дзе яны ні шукалі, усюды было пуста — ніякіх адзнак, што там схавалася юнак. Трапляліся, праўда, ягоныя сляды, але даўнія, не сённяшнія.

— І куды ён зашыўся, не пад зямлю ж? — бурчалі мужчыны, зноў беручыся перашукваць выспу.

І тут яны заўважылі дзядка, якога пакінулі сторажам каля даўбёнкі. Дзядок спяшаўся да іх з надзвычай разгубленым выглядам. За колькі крокаў ад загону ён задыхана выгукнуў:

— Чоўна няма!

— Як няма? — страпянуліся мужчыны.

— Няма! Як пад ваду пайшоў!

— І як гэта здарылася? — пачалі яны распытваць у дзядка, калі прыбеглі на апусцелы бераг.

— Сяджу каля чоўна, чакаю. А вас ўсё няма і няма, ажно нудзіцца пачаў. А тут адно чую — у арэшніку нешта зашастала. Ждан, думаю, затаіўся. Вось тут яго і злаўлю. Я — туды. Палазіў па кустах — нікога. І тут мяне быццам кальнула што — каб якой бяды не здарылася. Выбег з арэшніку, зірнуў на бераг і абамлеў — даўбёнкі як і не было...

Угледзеліся мужчыны ў пясок — каля шырокай умяціны ад чоўна вільгатнелі ўжо знаёмыя да драбніц адбіткі босых Жданавых ступакоў. Гэта ён, паршывец, мабыць, каменьчыкі кідаў у кусты, каб звабіць туды старога, а сам сапхнуў даўбёнку ў ваду і знік з ёю ў трыснягу.

Вось будзе сораму на ўсё наваколле, калі хлопец надумаецца паплысці ў паселішча, пакінуўшы іх на выспе. Смеху і кпін не абярэшыся.

— Ждан, не дурніся! Аддай човен! — гукалі мужчыны ў трыснёг.

Той толькі шапацеў сваім вузкім лісцем.

— Так і быць, — пачалі здавацца «экзаменатары», — ты перамог — мы цябе не здолелі знайсці!

— І праўда, сынку, выплывай. Хопіць жартаў! — гукнуў і бацька.

І тады мацней зашапацеў трыснёг, і з яго высунуўся човен, у якім сядзеў Ждан. На ягоных сцёгнах была плеченая лубяная апаяска, за ёю тырчэў крамянёвы нож. З пляча юнака звісала заечая шкурка. І хоць гэта і не было мядзведжае футра, але Ждан усё адно зараз выглядаў сапраўдным паляўнічым.

— Хітры ты, Ждан, — дабрадушна бурчаў шыракатвары, заграбаючы вяслom, калі вярталіся з Выспы Выпрабаванняў. — Але і лупцоўкі табе не шкодзіла б. За непавагу да старэйшых.

А бацька не выцерпеў і запытаўся:

— А на той Выспе Мерцвякоў... як там?

— А я да яе не даплыў. Пад самым берагам страх узяў...

— І правільна зрабіў,— пагадзіліся мужчыны.— Хай з чужымі духамі разбіраюцца святары, а наша з табою справа — на тура ды мядзведзя хадзіць, зямлю ад чужынца бараніць, ячмень сеяць. Ды і ці мала ў нас мужчынскіх заняткаў.

* * *

— Калі не памыляюся, усё гэта этнографы на лацінскай мове называюць ініцыяцыяй — пасвячэннем.

— Не, не памыляешся, Іван Пятровіч. І зараз у жыцці юнака ці дзяўчыны ёсць такія рубяжы, калі яны «юрыдычна» становяцца паўнапраўнымі дарослымі — атрымоўваюць пашпарт, могуць жаніцца або выйсці замуж, адказваюць за свае ўчынкі перад законам, пачынаюць працаваць і гэтак далей. Нешта падобнае адбывалася і ў старажытнасці. І гэты пераход у даросласць быў важным этапам і суправаджаўся адпаведнымі дзеяннямі і абрадамі пасвячэння. Пры гэтым пасвячаемага падвяргалі розным выпрабаванням.

Дзівак Вячорка

— Усё забаўляешся драўляшкамі, а твае аднагодкі ўжо даўно на паляванні ходзяць, мяса дадому прыносяць,— упікнула аднойчы маці свайго сына.

Суседзі таксама пакеплівалі, а некаторыя і бурчалі:

— Займее сям'ю, і трэба будзе стаць яе кармільцам ды і бацькам, калі састарэюць, дапамога спатрэбіцца, а ён, як кабета, баіцца парсюка закалоць ці авечку зарэзаць. І ў лесе з лукам яго не ўбачыш.

Крыўдна робіцца Вячорку за такія словы, бо ён не быў баязліўцам. Калі леташняй зімою мядзведзь-бадзьяга ўламаўся праз загароду ў быдла, хіба не ён, Вячорка, першым з дзідай кінуўся на яго? Але ён не мог падысці з касцяным кінжалам да кабанчыка, якога сам выгадаваў з пацешнай малечы, або з нажом да барана, якога калісьці зімою адаграваў у хаце каля агнішча і цішком ад маці ласаваў кавалачкамі праснака.

Ды папрокі маці падзейнічалі, і Вячорка, уздыхнуўшы, сабраўся на тое паляванне. Пайшоў не з мужчынамі ў загон на лясных коней-гарпанаў, а адзін — на бераг ракі, дзе ведаў зацішны звярыны вадапой.

Выйшаў пад раніцу, калі начныя цені пасвятлелі і сталі лілова-шэрымі, а ў буйных кроплях расы ўжо адбівалася злёгка паружавелае неба. Пакручастымі сцэжкамi, дзе чалавечымi, а дзе і звярынымi, трапіў на рачны бераг і затаіўся пад касаго-рам у хмызняку.

Лёгка ток паветра нёс ад ракі саладкаваты пах цвітучай чаромхі, зараснікі якой, быццам успененыя, бялеліся побач. У кусце ля самай вады пералівіста зацёхкаў салавей. Услухаўшыся ў ягоную песню, хлопец налічыў ажно сем каленаў і ўзрадаваўся — такога майстра чуў упершыню. У бок возера шумна праляцела качыная пара. Высока ў асініку зацінькалі сініцы. Разам са світанкам прачыналіся лес і ўсё наваколле.

На супрацьлеглым недалёкім беразе пачаўся нейкі рух. З хмызняку выткнулася пушыстая мордачка і натапыраныя доўгія вушы. Мордачка паразглядалася ў бакі, павадзіла вушамі, ловячы падазроныя гукі, а затым да вады кароткімі скачкамі прашалэпаў і сам заяц. Звярок напіўся, і толькі паляўнічы пачаў нацягваць цеціву, як шарак, які намачыў свае вусы, стаў слупком і пачаў заўзята выціраць іх лапамі; дакладна, як Вячоркаў дзядзька. Хлопец не ўтрымаўся і ціхенька хіхікнуў, затуляючы рот рукою, але заяц пачуў і вялізным скачком шаснуў у кусты, толькі з-пад лап сыпануў у ваду пясок. Уцякла здабыча, але Вячорка і ўзрадаваўся гэтаму — няхай бегае, няхай жыве касавокі!

Праз нядоўгі час на бераг выйшла натапыраная кабаніха, а за ёю высыпалі паласатыя, як жукі, парасяты, якія віскаталі, тоўхаліся лычыкамі, муцілі ваду і ўзрывалі пясок. І зноў у Вячоркі не паднялася рука выпусціць стралу.

А потым затрашчала галлё, і непадалёку ад паляўнічага ў ваду, узбіваючы пырскі, усунуўся лось і пачаў гучна піць. Ён стаяў якраз бокам да чалавека. Заставалася толькі кінуць дзіду, і яна ўвап'ецца якраз пад лапатку звера, дзе сэрца. Але Вячорка забыўся на дзіду. Як зачараваны, ён глядзеў на

гарбаносую галаву жывёліны, упрыгожаную шырачэзнымі рагамі, быццам растапыранымі пясцямі нейкага велікана, любаваўся дужай постаццю. І міжволі прыйшлі ў рух Вячоркавы пальцы. Яны апісвалі ў паветры выразны профіль ляся, абмалёўвалі яго рогі, спіну, доўгія ногі. У гэту ж хвіліну праз лясную прагаліну засвяціла сонца і адлюстравалася ў рацэ. Сляпуча-чырвонае, як начышчаная медная бляха, пляма пераломвалася і рассыпалася на хвалях.

Скончыўся вадапой, апусцеў бераг, а Вячорка ўсё яшчэ не меў здабычы. І калчан ягоны па-ранейшаму быў туга наладзваны стрэламі.

Дадому Вячорка прыйшоў, туляючыся за дрэвамі, каб не трапіцца на вочы родзічам і суседзям. «Зноў з пустымі рукамі»,— пачалі б кпіць з хлопца. Добра, што не было дома і маці — мабыць, збірала шчаё. Сёстры таксама некуды сышлі. Толькі ў куце хаціны ціха пакехкваў глухі і нямоглы дзед.

Вячорка пакапаўся ў лазовым кошыку, выцягнуў з яго кавалак аленевага рога, некалькі крамянёвых разцоў і нажаў. Усё гэта запіхнуў у скураную торбу. Потым зноў выйшаў з вёскі і малапрыкметнай сцежкаю, мінаючы калючы яліннік з выварацямі, падаўся ў пушчу. Там быў даўно ім нагледжаны ўтульны куточак у западзіне паміж двума ўзгоркамі, дзе з-пад каранёў высахлай ад старасці хвоі выбівалася звілістая крынічка. Над крынічкай каля сухастоіны цямнела стрэшкай з яловых лапак павець. Перад ёю чакала агню вогнішча.

Вячорка сунуў пад павець торбу, сабраў сухога ламачча, выграб з глыбіні вогнішча некалькі гарачых вугалёў і раздзьмухаў агонь. І як толькі ўгарэлася ламачча, каля суседняга арэшніку зашамацела лісце, і адтуль, дробна валюхаючыся, выбег вожык. Спыніўся воддаль і задраў востры лычык. Вячорка выцягнуў з-за пазухі прыхоплены з сабою леташні жолуд і асцярожна падкінуў яго пад вожыкаву пыску. Звярок абнюхаў жолуд, потым зашчаміў яго ў зубы і зноў патрусіў пад куст. Хлопец засмяяўся ўзрадаваны, што вожык памятае яго і зноў прыбег па ласунак, да якога прывык з самай гэтай вясны.

Вячорка паслухаў лясную рознагалосіцу птушыных спеваў. Паўзіраўся ў адмысловы малюнак трэшчын на голым камлі сухастоіны. Потым сеў каля вогнішча на зялёны ад моху ка-

мень і пачаў разаграваць над жарам рог. Калі той размякчэў, Вячорка, мяняючы то нож, то разец, пачаў штосьці выразаць з яго, яшчэ незразумелае чужому воку. Калі рог астываў, тады рабіўся цвёрды, як дуб, і хлопец зноў падсоўваў яго бліжэй да агню.

Пад канец дня Вячорка адчуў голад. Схадзіў на недалёкае балота, назбіраў на качыных гнёздах яек і напёк іх у прыску. Вячэру запіў халоднаю вадой з крынічкі. Потым, калі пачало цямнець, забраўся на хвою, дзе ў расохах з галля быў зладжаны насціл, як уладкавацца аднаму чалавеку. Прывязаўся да дрэва раменным паскам, каб не зваліцца ноччу, і ўмасціўся спаць.

Назаўтра з самай раніцы Вячорка зноў узяўся за працу. Грэў рог, рэзаў яго разцом, скабліў нажом, падсякаў, дзе трэба, сякеркай. І паступова ў нарыхтоўцы пачаў угадвацца абрыс ласінай галавы. Затым дзюбкай разца хлопец акрэсліў авал звярыных вачэй, пазначыў нарэзкамі поўсць пад сківіцай, яшчэ прайшоўся па контуры вушэй, больш выразнай зрабіў лінію рота. І вось, нарэшце, на Вячоркавай далоні ляжала адпаліраваная дробным пясочкам галава звера. І, быццам жывыя, глядзелі на мастака выпуклястыя ласіныя вочы, цяплом дыхалі шчыліны храпаў, пудка струніліся вушы. І зноў так яскрава ўявіў хлопец таго ляснога прыгажуна, убачанага ўчора на ранішнім вадапоі. І ажно задрыжэў ад шчасця, што яму ўдалося вось на гэтым кавалку рога перадаць воблік звера. Лось, жывы лось нарадзіўся пад пальцамі Вячоркі. І лася гэтага можна трымаць у руках, лашчыць яго гладкую і цёплую галаву!

Вярнуўся Вячорка дадому стомлены, але шчаслівы. Паклаў каля сябе на лежаку ласіную галоўку і заснуў. Прыйшла з градак, дзе вышывала з іншымі жанчынамі ранняе пустазелле, маці, паглядзела на спячага сына, потым заўважыла выробку. Узяла яе ў рукі і сама залюбавалася. І падумала, што дарма сварылася на сына. Бо лася кожны, толькі б сіла была ў руках, можа забіць, а вось зрабіць з рога такім, быццам жывы, ніхто ў іхняй вёсцы не здолее. Нават у ведзьмара, у якога мноства такіх выразаных з дрэва і рога выяў ласеў, качак, вужоў, якім той маліўся, яны былі горшыя.

Маці ціха, каб не разбудзіць сына, дастала з-пад лежка кошык і пачала перабіраць фігуркі, змайстраваныя сынам раней. Не, сённяя была найлепшай!

Не ўцерпела маці і пахвалілася суседкам новай Вячоркавай выявай. Назаўтра пра гэта дачуўся вядзьмар і прыйшоў у іхнюю хаціну. Маці завіхалася каля госця, якога і паважалі ў вёсцы, і пабойваліся. Бо хто ж не паважае чалавека, які лечыць шэптамі і травамі хваробы і знаецца з духамі. Але чаму і не баяцца таго, хто можа наслать урок, немач, злыя і цёмныя сілы з-пад старых выварацяў ды з чорнага багнішча. Вядзьмар захоплена цмокаў шчарбатым ротам, аглядаючы ласіную галоўку, а потым папрасіў падараваць яму:

— Усялю ў яе дух Вялікай Ласіцы, нашай прародзічкі, і будзе гэта рэч аберагаць наш род ад хвароб і пошасці, дасць нам уладу над ляснымі жыхарамі.

І як тут не аддасі выробку, калі гэта трэба для добра суродзічаў?

А праз нейкі час, калі пайшоў погалас, што ў далёкіх заазёрных паселішчах напаў на людзей мор, вядзьмар папрасіў выразаць драўлянага духа-ахоўніка, які адвёў бы бяду ад іхняй вёскі.

Вячорка некалькі дзён шчыраваў над ліпавай калодай і зрабіў гэтага духа — з глыбокімі вачніцамі, у якія ўставіў беляя камяні, з ашчэранымі, каб напалохаць хваробу, зубамі. І калі выяву ўкапалі перад паселішчам, аказалася, што яна вышэй чалавечага росту. І прыжажалыя з суседніх вёсак жахаліся і падалі перад ёю ніцма.

Узмужнеў Вячорка, а вядзьмар яшчэ пастарэў, стаў хваравітым. І ўсё часцей стаў браць мастака-разьбяра на сваю варажбу і замовы. Казаў яму пра таемную моц розных зёлак, вучыў закліццям, адкрываў таямніцы абыходжання з багамі і духамі. А перад часам, калі трэба было навекі адысці ў Краіну Вялікага Палявання, аб'явіў усім, што духі прызналі Вячорку пасярэднікам паміж сабою і людзьмі.

— Ну дык і няхай ён будзе ў нас за ведзьмара,— згадзіліся вяскоўцы.

І стаў Вячорка ведзьмаром. Стараўся ўсё рабіць на добро і ніколі нікому не шкодзіў.

І людзі любілі свайго ведзьмара і ніколечкі яго не баяліся. Нават дзеці.

— Па праўдзе кажучы, такую рагавую галоўку ляся мне знайсці не пашанцавала. А вось на стаянках Літвы і Латвіі, дзе, як і на поўначы Беларусі, у новым каменным і бронзавым вяках жылі блізкія па культуры плямёны, яны сустракаюцца, і надзвычай дасканала зробленыя. Мне ж трапілася на старажытным тарфянікавым паселішчы пад Бешанковічамі статуэтка самога ляся, але галава ў яго была схематычная. А вось фігуркі людзей знаходзіў цудоўныя — драўляныя і касцяныя, з выразна акрэсленымі тварамі, велікавокія, барадатыя.

Усе гэтыя скульптурныя выявы, таксама як і арнаменты на посудзе і касцяных вырабах, розныя ўпрыгожанні чалавечага цела і вопраткі, адлюстроўвалі рэлігійныя ўяўленні першабытнага чалавека. Тыя ж статуэткі хутчэй за ўсё адпавядалі вобразам духаў, міфічных герояў, продкаў. Адначасова яны з'яўляюцца і тварамі першабытнага мастацтва, бо рабіліся з вялікай любоўю, а нярэдка і талентам.

Заўважана і такая цікавая асаблівасць — у старажытным каменным веку чалавечыя, ці антрапаморфныя, выявы мелі вельмі схематычна выражаныя галовы, пераважна без рысаў твару. У канцы ж каменнага веку і ў эпоху першых металічных вырабаў у статуэтках найбольш дасканала і рэалістычна вырабленымі робяцца галовы з перадачай індыўідуальных рысаў твару.

— А чым гэта глумачыцца?

— У самай глыбокай старажытнасці, калі пераважала калектыўнае загоннае паляванне, чалавек адчуваў сябе неад'емнай часткай калектыву — першабытнага гурта, а потым — роду. Па-за гуртам нельга было ні пракарміцца, ні збудаваць моцны будан, каб перачакаць лютыя па тых часах зімы. Таму ў старажытным каменным веку індыўідуальнасць асабліва не праяўлялася, не выдзялялася. Акрамя таго, напачатку людзі не выдзялялі сябе і з жывёльнага свету. Успомнім, што розныя плямёны, як лічылі яны самі, вялі сваё паходжанне менавіта ад жывёл — мядзведзяў, ваўкоў і гэтак далей. Таму тагачаснага чалавека ў суродзіча ў першую чаргу і цікавіла жывёльнае, біялагічнае — здабыванне мяса,

прадаўжэнне роду. А вось пазней, з распаўсюджаннем лука са стрэламі, вырасла роля індывідуальнага палявання. Спрытны паляўнічы і без дапамогі мог пакласці самага вялікага звера. Ён мог пратрымацца ў пушчы і адзін! Акрамя таго, у бронзавым веку ўскладнілася гаспадарчая і адпаведна мысліцельная дзейнасць чалавека. Паявіліся адносна заможныя лідары, нават багатыя сем'і. Чалавек ужо ўсвядоміў сваю вышэйшасць над жывёльным светам і сваю адметнасць сярод суродзічаў.

Дзіцячыя забавы

«Зубр» кружляў па хмызняку, заблытваючы сляды. Зрабіць гэта было нялёгка, бо на пяску між лазовых кустоў заставаліся не толькі «зубрыныя» сляды, але нават і мышыныя. Таму ён стараўся: то ішоў, адступаючы задам, то бег, пераскокваючы праз ніжэйшыя кусты, то рабіў вялікі скачок убок, затым вяртаўся на ранейшы след. Прайшоўшы па ствале вывараці, нарэшце, зашыўся ў куст ядлоўцу і заціх.

Праз нядоўгі час ад рэчкі грымнулі дружныя воклічы, і «паляванне» пачалося.

«Зубр» чуйна прыслухоўваўся, як то набліжаецца, то зноў аддаляецца «паляўнічы загон». І толькі глыбей уцягваў у плечы калматую галаву, калі галёканне чулася зусім побач.

Нарэшце «звер» прыкмеціў, як на прагаліну перад ядлоўцам выйшлі напайголыя загарэлыя «паляўнічыя», размахваючы лукамі і дзідамі. Яны спыніліся перад паваленым дрэвам, бо след тут прападаў.

Адзін з загона адбегаў ўбок і радасна загукаў:

— Знайшоў след! Во ягоны след зноў!

«Зубр» з палёгкаю перавёў дыханне — «паляўнічыя» паліся на ягоную хітрыку і павярнулі ўбок.

Ішоў час, і «зубру», нарэшце, надакучыла сядзець у кусце, дзе яго пачалі апаноўваць авадні. Тады ён набраў у лёгкія павольна і раўнуў. Галасы «паляўнічых» заціхлі. Загон, бачна, прыслухоўваўся. Тады «зубр» зароў яшчэ раз.

Загон разгарнуўся ў шырыню і пачаў працэсваць лес у напрамку рыкання, бо знайсці «звера» па слядах страцілі

надзею. «Паляўнічыя» зноў выйшлі на прагаліну. Зараз яны кіраваліся проста на ядловец, і «зубр» зразумеў, што яго знойдуць. Падпусціўшы праследвальнікаў як мага бліжэй, ён раз'юшана зароў і кінуўся ўперад. «Звер» збіў з ног бліжэйшага «паляўнічага» і прарваўся скрозь загон. Але калі амаль ужо перабег прагаліну, у бок яму пацэліла страла.

— Мы забілі цябе! — узрадавана закрычалі хлопчыкі, што былі за «паляўнічых».

— А гэта не лічыцца, — спыніўся хлопчык-«зубр», падымаючы з пяску цацачную стралу. — Каб я не падаў голас, вы б мяне не знайшлі!

— А вось і знайшлі б!

— І не знайшлі б!

Спрэчка разгаралася і магла б скончыцца бойкаю, каб не прыбег, засопшыся, яшчэ адзін хлопчык.

— На Чырвоным беразе дзяўчаткі! — замахаў ён рукамі. — Нешта лепяць.

— Нападзём на іх, — тут жа рашылі хлопчыкі. — Быццам мы воіны з чужога племені!

Там, дзе рака рабіла крутую луку, вада падмывала высокі ўзгорак. У ім пад пяском агаляўся пласт тлустай чырвонай гліны. Таму, мусіць, бераг і зваўся «Чырвоным».

Дзяўчаткам, якія зараз там былі, таксама хацелася пагуляць, як і іх аднагодкам хлопчыкам. І яны любілі пабегаць, пападскокваць, пашукаць на дрэвах птушыныя гнёзды, нацягаць з-пад берага ракаў. Але пераважна ў іх гульні былі свае, не хлапчукоўскія. Яны не забаўляліся ні ў паляўнічых, ні ў вайну, не майстравалі лукаў і не ганяліся адна за адной з самаробнымі дзідамі. Дзяўчаткі найчасцей гулялі ў гаспадынь, ляпілі што-небудзь з пяску, падкідалі і лавілі каменьчыкі, рабілі з ласкуткаў лялькі ці плялі з кветак вянкi. А зараз яны прыйшлі на Чырвоны бераг, каб наляпіць з гліны цацачнага посуду. Яны выдзіралі з берага камякі вільготнай гліны і штукавалі з іх розныя гаршчэчкі і кубачкі. А некаторыя рабілі цацачных каровак. Гатовыя вырабы клалі на санцапёк, каб высахлі.

Хлопчыкі кустоўем непрыкметна падкраліся да Чырвонага берага, а затым з ваяўнічымі крыкамі кінуліся ўперад:

— Вайна! Вайна! Мы захапілі вас у палон!

Дзяўчаткі спачатку былі перапалохаліся, але, калі ўбачылі, што напаснікі — малеча з іхняй жа вёскай, нарвалі крапівы і кінуліся абараняць свае цацкі.

— Крапівой — гэта не па правілах, — апраўдваліся адзін перад адным хлопчыкі, у спешцы пакідаючы «поле бою». — Каб не крапіва, то была б наша перамога.

Смылелі абдзжыганья плечы і ногі, і гэта быццам надало дурасліўцам разважлівасці. І ўсе яны раптам дружна ўспомнілі, што ўжо захацелася есці, што маці прасілі нарваць травы парасятам, што таму-сяму было загадана прыгледзеццэ за малымі брацікамі і сястрычкамі, а некаму бацька казаў не адыходзіцца ў лес. Успомніўшы пра гэта, прыцішанай грамадою падаліся дадому.

Перад самай вёскай, абгінаючы рачную затоку, натрапілі на качыны вывадак. Качаняты, якія яшчэ не ўмелі лётаць, порстка кінуліся ў траву, а хлопчыкі з вясёлым смехам пачалі іх лавіць.

— Хапай сталую качку! — раптам картава залямантаваў найменшы з хлопчыкаў. — Яна ланеная!

І праўда, маці-качка трапяталася ў траве і ніяк не магла ўзляцець. Хлопчыкі пакінулі ў спакоі птушанят і кінуліся да яе, бо гэта была лепшая здабыча. І калі ўжо некалькі рук працягнулася, каб схапіць птушку, яна нязграбна ўзнялася на крыло і адцяцела крокаў на дзесяць убок. Так паўтаралася некалькі разоў. Вось, здаецца, ужо зловяць качку, але яна збіралася з сіламі і нападлёту ратавалася ад праследавальнікаў. Нарэшце яна ўзнялася па-сапраўднаму, неяк своеасабліва закрала і паляцела над балотам.

— Дык гэта ж яна прытваралася. Ад малых адводзіла, — расчаравана даўмеліся хлопчыкі.

Вёска была побач, і хутка яны ўжо былі дома.

* * *

— Тут пытанняў няма, — адклаўшы апошнюю старонку, сказаў Іван Пятровіч, — у дзяцінстве і мы так забаўляліся.

— Толькі замест «паляўнічых» і «зуброў» былі найчасцей «партызаны» і «немцы».

— Ну, такі быў час... Але я ўсё чакаю, калі ты мне, нарэшце, выкладзеш асноўны змест бронзавага веку на Беларусі, мовачы анатамічна — «шкілет», на які нарастаюць «мышцы і скура» тваіх запісаў. Ісці ў бібліятэку і капацца ў адпаведных кнігах па гэтым пытанні мне зараз бракуе часу. Так што, калі ты сёння яшчэ не вельмі стомлены, то я цябе паслухаў бы. Можаш і ў самым сціслым выглядзе. Думаю, для мяне будзе дастаткова.

— Бронзавы век таму так і называецца, што паявіліся бронзавыя вырабы. Але іх, як ты ўжо ведаеш, на Беларусі было зусім мала. Таму крэмень па-ранейшаму заставаўся асноўнай сыравінай для прылад працы. Для гаспадаркі бронзавага веку характэрна паўсюднае распаўсюджанне жывёлагадоўлі і земляробства. Апошняя было звязана з высяканнем і выпальваннем лесу — на нашых зарослых пушчамі землях інакш было нельга. Аднак важную ролю адыгрывалі і спрадвечныя заняткі — паляванне, рыбацтва і збіральніцтва. Людзі ў гэты час навучыліся рабіць каменныя шліфаваныя сякеры з прасвідраванымі для рукаятка адтулінамі, ляпілі пласкадонны гліняны посуд, аздабляючы яго разнастайнымі арнаментамі.

Адбыліся істотныя змены і ў светапоглядзе тагачаснага чалавека. Распаўсюдзіліся рэлігійныя культы, звязаныя з абагаўленнем нябесных свяцілаў, плоднасці зямлі, жыццёвай моцы раслін і жывёл. Такім чынам, светапогляд адлюстроўваў змены ў гаспадарчых занятках, звязаныя з узрослай ролю жывёлагадоўлі і земляробства. Гэтыя два заняткі, а таксама дарагія бронзавыя вырабы прывялі да назапашвання ў руках асобных родаў ці нават сем'яў лішкаў рэчаў і прадуктаў. Такім чынам, зараджалася маёмасная няроўнасць. Тыя ж земляробства і жывёлагадоўля пачынаюць выстаўляць на першае месца ў чалавечай супольнасці мужчын. Ім належыць зараз першае слова ў вырашэнні грамадскіх спраў, у пытаннях наследавання маёмасці.

Бронзавы век на Беларусі пачаўся ў самым пачатку другога тысячагоддзя да нашай эры, калі сюды пранікла насельніцтва культуры шнуравой керамікі, ва ўжытку якога ўжо былі некаторыя металічныя вырабы.

— А што ў дадзеным выпадку трэба разумець пад паняццем «культура»? — перабіў мяне Іван Пятровіч.

— Пад археалагічнай культуры мы разумеем сукупнасць рэшткаў жыццядзейнасці людзей пэўнага перыяду на акрэсленай тэрыторыі — жылло, прылады працы, упрыгожанні, посуд, а таксама асаблівасцей іх светапогляду, выяўленага ў пахавальным абрадзе, арнаменты, культавых рэчах. Мяркуюцца, што археалагічныя культуры адлюстроўваюць колішнія існаванне розных этнічных груп насельніцтва, напрыклад, старажытнейшых славян, балтаў, германцаў.

Прышлыя «шнуравікі» сутыкнуліся з мясцовым позне-неалітычным насельніцтвам і працяглы час з ім суіснавалі. Такое суседства прывяло да ўтварэння ў сярэдзіне другога тысячгоддзя сярэднябронзавых культур. Сярод іх важнейшымі лічацца тшцінецкая і сосніцкая культуры, помнікі якіх займаюць паўднёвую Беларусь. Дарэчы, носьбітаў гэтай першай часам звязваюць з непасрэднымі продкамі славян. Поўнач Беларусі ў пачатку бронзавага веку засялялі плямёны паўночна-беларускай культуры. Яны тут былі спрадвечныя, яшчэ з неаліту. «Шнуравікі» толькі злёгка іх «падфарбавалі». У канцы бронзавага веку нашу тэрыторыю засяляла насельніцтва культур, асноўнае развіццё якіх прыпадае на наступную эпоху — ранні жалезны век, які пачаўся каля сёмага стагоддзя да нашай эры.

Чорная смерць

Неяк у час далёкай паляўнічай вандроўкі натрапілі на лясное возера. Берагі яго былі пясчаныя і светлыя, а навакол распасціраліся багатыя непалоханай дзічынай лясы і балоты. У возеры ажно кішэла ад рыбы. І галоўнае, сюды яшчэ не траплялі людзі — нідзе не было ні чалавечых слядоў, ні межавых метаў-засечак на дрэвах. Мясціна, адным словам, была зручная для жылля, таму сюды і перасялілася некалькі сем'яў.

Спачатку на азёрным беразе зладзілі пару хацін. Праз гады, калі падраслі дзеці і завялі свае сем'і, вёсачка пабольшала. Так і жылі, не маючы вялікіх клопатаў, з палявання на дзічыну і рыбнай лоўлі. Расчысцілі, выпалілі чарназёмную прыбалаць і пачалі сеяць на ёй ячмень. У загародах

трымалі такую-сякую свойскую жывёлу. У берагавых восыпах часам знаходзілі крэмені, з якіх рабілі прылады працы. Калі ж крэменю не хапала, майстравалі наканечнікі стрэлаў і кінжалы з костак. Абыходзіліся ўсім сваім, але сувязей з роднымі мясцінамі, дзе жылі іншыя роды іхняга племені, не перарывалі. Там засталіся родзічы, адтуль бралі жонак, туды выходзілі замуж.

Хоць рэдка, але ў паселішча на лясным возеры прыходзілі ў адведкі і госці, асабліва зімой, калі замярзалі рэчкі і балоты.

Але вось зараз і зіма канчаецца, а ніхто штосьці не наведваецца сюды. Занепакоіліся азёрцы, каб што там не здарылася з іхнімі родзічамі. Можа, якая вайна пачалася з суседнімі плямёнамі? Пачакалі яшчэ з тыдзень і выправілі ў шлях трох маладых мужчын, каб даведацца, што там робіцца на шырокім свеце.

Цэлы дзень ішлі азёрцы замерзлай ракой. Вечарам зрабілі на беразе прытулак з ялінавых лапак, абклалі яго снегам. Было цесна, але даволі цёпла. У ім і пераначавалі.

Назаўтра павярнулі ўбок, у заснежаную пушчу, і ўжо пад абед дабраліся да высокіх рэдкалесых узгоркаў і з аднаго з іх убачылі далёка ўперадзе белую звілістую палосу ў шырокай нізавіне — замерзлую і заснежаную раку, каля якой і жылі іх родзічы.

Сярод зімы надарылася некалькі адліг, таму снег быў асёлы і цвёрды. Ішлося лёгка. А зараз, калі да мэты заставалася не так і шмат, азёрцы яшчэ прыспешылі крок.

Паніжэла. Сталі трапляцца замецення снегам рачулкі і балотцы-старыцы. Але чым бліжэй падыходзілі трое мужчын да ракі, тым больш пачыналі трывожыцца — навокал было поўна звярыных слядоў, цэлыя сцежкі. І ні аднаго чалавечага!

Няўжо тутэйшыя людзі так цэлую зіму невылазна і праседзелі на рацэ, харчуючыся рыбай, што лавілі пад лёдам? Хіба ў пушчы не ставілі на ласёў самастрэлы, сілкі на зайцоў, не ганяліся за лясной дзічынай з лукам і дзідай? Не, тут штосьці было не так...

І каля самай вёскі не было чалавечых слядоў. І ні дымку нідзе, ні голасу, ні сабачага брэху. Толькі за спінай азёрцаў трывожна гуў у вяршалінах дрэў вецер.

Праз хмызы выбраліся на прыбярэжны чысцяк і спыніліся. Перад імі была вёска. Вастраверхія хаціны, накрытыя чаротам і карой, цясніліся ўздоўж берага побач з пахілымі вербамі.

Падышлі да крайняй хаціны. Пад плечыня з лазы і ўцепленыя шкурамі дзверы намяло гурбу снегу, і даўно, бо быў зляжалым. Давялося дрэўкам дзіды разбіваць яго на квалкі і адкідваць убок. Нарэшце ўдалося прыадчыніць дзверы, і адзін з азёрцаў усунуўся ў шчыліну. Яго вочы з цяжасцю разгледзелі ў паўзмроку заледзянелае агнішча, нізку лісіных шкурак пад страхой, лежакі ўздоўж сцен, а на іх — людзей. І калі ўгледзеўся ў твары людзей, з жахам выскачыў з хаціны:

— Яны мёртвыя! Іх забіла Чорная смерць!

Пры гэтых словах азёрцы кінуліся бегчы з паселішча, быццам за імі гнаўся статак раз'юшаных зуброў. І толькі на ўскрайку пушчы супыніліся, выцягнулі з-пад вопраткі драўляныя фігуркі духаў-ахоўнікаў, сталі шаптаць закліцці.

Калі аддыхаліся і страх крыху прайшоў, бо ад вёскі былі ўжо далекавата, старэйшы азёрац запытаў у таго, што быў у хаціне:

— А ты не памыліўся?

— Каб я не пабачыў сваіх бацькоў! У іх былі пачарнелыя твары, усе ў язвах!

— Што ж будзем рабіць? — непакоіўся трэці азёрац. — Чорная смерць падкрадаецца нябачна. Ідзе ад вёскі да вёскі, і няма ад яе ратунку. Дзед расказваў, як калісьці вось так вымерлі ўсе людзі з суседняга роду. Да апошняга чалавека. І ў іншых родах яна шмат каго забрала. Выжыў толькі той, хто адразу ўцёк у пушчу. А далей на поўнач увогуле была апусцела зямля... І як мы зараз вернемся дадому? Яна будзе красціся па нашых слядах і прынясе пагібель і ў нашу вёску. Яна ж ужо на руках у Лася, бо ён заходзіў у хаціну!

Лось здрыгануўся і памярцвелымі вачамі паглядзеў на свае рукі, быццам на іх ужо былі знакі непапраўнай бяды. Астатнія ж азёрцы паціснуліся ўбок ад яго, — ужо асуджанага, аддадзенага Чорнай смерці.

— Я ведаю паратунак, — рашуча прамовіў старэйшы. — Чорная смерць баіцца агню. Яна адступае перад ім. Так казаў наш вядзьмар.

Трэннем двух кавалкаў сухога дрэва азёрцы здабылі агонь і расклалі вогнішча. Затым на пашкоджаных хваёвых камлях назбіралі жывіцы і паклалі яе на полымя. Смала плавiлася і з трэскам гарэла, а мужчыны пачалі ўторкваць у гарачую жывіцу канцы стрэл і выпускаць іх па хацінах. Стралялі, слаба нацягваючы цецiву, каб у хуткім палёце не збiвалася полымя. Стрэлы паволі апiсвалі высокую луку, пакiдаючы за сабой дымны след, і ўпiваліся ў чаратовыя стрэхі. Успыхнула адна хаціна. Затым і другая. Хутка занялася агнём і дымам уся вёска. Аднекуль прыбег здзічэлы сабака і па-ваўчынаму завыў, гледзячы на пажар.

Калі агонь увабраўся ў самую моц, з трэскам і гулам пажыраючы чалавечае жытло, Лася пакiнула здранцвенне. Не развiтваючыся, толькі кiнуўшы на былых таварышаў затуманены пагляд, ён, хiстаючыся, павольна рушыў да агню. Астатнiя ж азёрцы зниклі, не азiраючыся, у пушчы.

Вярталiся мужчыны дадому кружным шляхам, заблытваючы сляды. Некалькі разоў на сваім шляху раскладвалі вогнішчы і пераступалі праз агонь. І невядома, што дапамагло, але на гэты раз бяда мiнула вёску на далёкім лясным возеры.

* * *

— Тут як медык я магу цябе і дапоўнiць. Эпiдэміі хвароб ажно да нядаўняга часу былі страшэнным бiчом чалавецтва. Напрыклад, у чатырнаццатым стагоддзi ад чумы вымерла амаль палова насельнiцтва Еўропы. Хвароба, пачаўшыся на Далёкім Усходзе, праз Кiтай і Iндыю вясной 1347 года трапiла ў Еўропу. У Iталii, напрыклад, з тысячы жыхароў тады выжываў толькі дзясятка. Думаю, што ў бронзавым веку было не лепш.

— Адкуль жа яно магло быць лепш? Лячыліся ж толькі травамі ды замовамі. Можа, толькі эпiдэміі не так лютавалі, бо рэдкае было насельнiцтва, розныя групы яго мала памiж сабой кантактавалі. Ды і без эпiдэміяў бяды хапала. Каля пасёлка Краснасельскага на Росi ў адной крэменездабыўнай шахце было знойдзена пахаванне мужчыны. Цi не супляменнiк гэта

быў старога Крэма? Па костках вызначылі, што небарака пакутаваў запаленнем зубоў, меў адклады солей у хрыбетніку, а памёр, бачна, ад нейкага захворвання костак. Не кажу ўжо, колькі разоў пры жыцці хварэў з прастуды!

Малы гаспадар тарфянікавай вёскі

Старэйшыя разышліся хто куды. Мужчыны пабралі мярэжы і паплылі за выспы — гэткай парой там збіраліся касякі сялявы. Жанчыны пайшлі на затоку па спелыя вадзяныя арэхі. Падлеткі таксама былі занятыя — хто пасвіў жывёлу на прыазёрнай лугавіне, хто дапамагаў старэйшым, а некаторыя падаліся ў грыбы. Веташок таксама з ахвотаю пайшоў бы ў лес — ён ужо нагледзеў добрую баравіковую мясціну, але бацькі не пусцілі, сказалі: «Будзь з малымі, пільнуй селішча». І яшчэ розных абавязкаў надавалі, а самі пайшлі.

Веташок пакрыўдзіўся і з самай раніцы сядзеў у хаціне, стругаў крамянёвым ножыкам палачку і наракаў на свой нешчаслівы лёс. Было ціха і нудна навокал, ажно пакуль не трапіла ў павуцінне муха і не пачала басавіта гудзец. Хлопец схапіў галінку і пачаў шастаць у цёмным куде; муха змоўкла. Але яна хутка зноў абрыдліва заныла, і тады Веташок выйшаў на вуліцу. І ў пару: з-за суседняй хаціны выбег крываногі і замурзаны малы і закрычаў:

— Паласяты ўцякаюць!

Нудна-санлівы настрой як рукою зняло. Веташок кінуўся за малым і ўбачыў, што віславухі парсючок ужо весела рыў лычам дзірван за заградадай, а пад зламаную жэрдку ціснуўся на волю ягоны брат. Астатнія таксама, рохкаючы, мітусіліся побач, шукаючы выйсця са свайго зняволення.

Веташок спехам паправіў жэрдку, улупіў дубцом парасят, каб супакоіліся, і кінуўся да віславухага, растапырыўшы рукі. Малыя, а іх у вёсачцы было з паўдзясятка, узяліся дапамагаць Веташку. Парсючок жа падумаў, што пачынаецца вясёлая забава, і з падскокам паімчаў паміж хацін. Шум і вэрхал распачаўся навакол — крычалі і смяяліся дзеці, віскаталі парасяты, брахаў і рваўся з прывязі сабака. І ніяк таго віславухага

не ўдавалася злавіць, бо нават, калі яго хапалі за вушы, ён вырываўся з дзіцячых рук.

І тады хлопец даўмеўся, што рабіць. Ён прынёс з бацькоўскай хаціны старую, але яшчэ моцную сетку. Яе расцягнулі паміж будынкамі і загналі ў пастку свавольніка.

Усадзіўшы ўцекача ў загараду, Веташок загадаў дзецям назбіраць парасятам травы. Гэтыя ловы парсючка, які мог збегчы ў лес проста ў зубы ваўку ці рысі, — што б тады ён вечарам сказаў старэйшым, — абудзілі ў хлопца пачуццё адказнасці. Зараз ён адчуваў сябе чалавекам, які павінен клапаціцца і пра малых, і пра парсючкоў у загарадзе, і пра сабаку.

Веташок прайшоўся берагам каля вёсачкі, выцягнуў з вады суседскага хлопчыка, што яшчэ слаба хадзіў, а ў возера вось папоўз ужо, шлёпнуў яго за гэта пару разоў ніжэй спіны. Затым наказаў дзецям, каб не адыходзіліся ў лес, бо там можна заблудзіцца. Навёўшы парадак на дварах і вулачцы, зазірнуў у адну хаціну, другую — што дзеецца там. У трэцяй, апошняй, якая стаяла пад лесам, учуў пах дыму.

Дымам пахла ў кожнай закуранай хаціне, да таго ж у агнішчах у тоўстых пластах попелу захоўваліся гарачыя вугалі, якія, каб распаліць агонь, выгравалі з глыбіні і раздзьмухвалі. Але тут пахла моцна і асабліва — гарэлым торфам.

Прыгледзеўся — з агнішча клубочкамі выкочваўся рудаваты сыры дымок. Старым дрэўкам ад дзіды хлопец паварушыў у попеле, і яно нечакана лёгка пайшло ўглыб. Адтуль вылецелі іскры, і дыму адразу паболела.

Веташок жажнуўся — агнішча прагарэла, і агнём узяўся торф, на якім і было збудавана іхняе паселішча! Тарфяны пажар страшней за лясны. Лясны праносіцца, як віхура, але хутка і абтухае. Торф жа будзе тлець і гарэць ажно да позніх восеньскіх дажджоў, да зімы. Выгарае ён у глыбіні, і тады ў вогненныя ямы правальваюцца людзі, жывёла, абсоўваюцца хаціны.

Ад страху ажно ворах прайшоў па спіне хлопца, і ён, ухапіўшы гліняны гаршчок, які трапіўся пад руку, пабег да возера, але хутка зразумеў, што адзін ён тут нічога не парадзіць. Тады сабраў дзяцей, даў кожнаму ў рукі, каму — глінянае, каму — берасцяное начынне і загадаў насіць ваду. Сам жа стаў каля агнішча, не падпускаючы малых блізка да пажару,

пераймаў напоўненыя пасудзіны і ліў ваду ў дымны правал. У прагарыне шыпела. Адтуль уздымаліся клубы дыму і пары. Спачатку не было і знаку ад тушэння. Але паступова дыму стала менець, і, нарэшце, пад самае паўдня, калі дзеці ўжо выбіліся з сіл, выгарына напоўнілася вадою, і агнішча стала выглядаць, як брудная лужына.

Пасля абеду вярнуліся жанчыны, прынеслі поўныя торбы вадзяных арэхаў. І засталі яны някормленых парасят, якія ажно разрываліся ад віскату, і страшэнна выбруджаных і мокрых дзяцей. Кінуліся былі жанчыны лаяць Веташка, але, даведаўшыся, што адбылося ў вёсачцы, толькі ўзмахнулі рукамі і сталі цалаваць хлопца: «Ну і малайчына, Веташок!»

Назаўтра мужчыны вычарпалі з выгарыны чорную, змешаную з попелам і торфам жыжку, прынеслі з недалёкага ўзгорка зямлі і засыпалі яму. Потым надралі са старых ялін кары, намасцілі яе, зверху насыпалі тоўсты пласт пяску, каб агонь зноў не дабраўся да торфу. Так было зроблена новае агнішча. А ўжо жанчыны паклалі на агнішча сухіх дроў, у арнаментаванай магічнымі знакамі адмысловай пасудзіне прынеслі ад суседзяў жару і пад рытуальныя спевы і заклінанні адрадзілі, вярнулі да жыцця агонь. І наварылі вялізны, які толькі меўся, гаршчок толькі што злоўленай сялявы, і першаму рыбы паклалі Веташку.

З таго часу, калі дарослыя надоўга пакідалі паселішча, амаль заўсёды даручалі сачыць за парадкам Веташку. І ён больш не аднекваўся. Калі чоўны адплывалі далёка на возера, хлопец паважна абыходзіў вёсачку, аглядаў кожны закутак і абавязкова зазіраў у хаціны, супыняўся каля агнішчаў і прынюхваўся — ці не пахне паленым торфам.

* * *

— Магу сказаць,— не ўцерпеў я пахваліцца, калі Іван Пятровіч скончыў чытанне,— што менавіта такое агнішча з пясчанай падсыпкай і вымасткай з пластоў кары мне давялося раскопваць са сваімі памочнікамі-школьнікамі на адной тарфянікавай стаянцы каля вёскі Асавец Бешанковіцкага раёна. Спачатку нават не мог зразумець, што гэта за такое

мноства кары, ажно пакуль не натрапіў на попел і вугалі. Каля агнішча ляжалі раздушаныя вялізныя гаршкі. Іх удалося склеіць. Дык вось, у адным гаршку былі рэшткі жалудоў, у другім — падсмажаныя вадзяныя арэхі. Непадалёку ляжаў плоскі камень з гладкім канавападобным паглыбленнем. На ім паліравалі і вастрылі каменныя, а можа, і бронзавыя прылады. Калі прадоўжылі раскопкі ў бакі, выявілі кавалкі нахільных жэрдак, што ўтваралі каркас двухсхілай страхі. З гэтага мы і заключылі, што трапілі якраз на рэшткі хаціны. Не кажу ўжо, колькі ў ёй знайшлі рознага добра — крамянёвыя і касцяныя наканечнікі стрэлаў і дзідаў, нажы і кінжалы, сякеры і долаты, гарпуны і рыбалоўныя кручкі. Трапіліся гліняныя грузілы да сетак, берасцяныя паплаўкі, касцяныя лыжкі, драўляныя палонікі і мноства іншых рэчаў. На гэтай жа стаянцы мы знайшлі ўпрыгожанні з зубоў і прывазнага балтыйскага бурштыну, а таксама творы першабытнага мастацтва, пра што я ўжо крыху раней казаў — статуэткі людзей, птушак, жывёл і змей. І наогул выявіць старажытную стаянку пад торфам — велізарная ўдача для археолага, бо ў бедным кіслародам асяроддзі захоўваюцца рэчы з арганічных матэрыялаў — дрэва, кары, костак, рога, нават з травы. А на звычайных стаянках, размешчаных на пясчанай паверхні, могуць уцалець толькі вырабы з каменю і гліны.

— А як усё гэта трапіла пад торф? Гэта была вёска на слупах-палях пасярод возера?

— Не, у нас пакуль што такіх паселішчаў не знойдзена. Тут уся справа ў кліматычных зменах. К сярэдзіне бронзавага веку наступілі дажджлівыя часы, узровень вады ў азёрах пачаў паступова павышацца. Людзі перасяліліся на сушэйшыя мясціны, а затопленыя рэшткі іх ранейшых стаянак з часам затарфаваліся.

Паселішча на выспе

Цямнела і паблісквала на паўднёвым небакраі з самай раніцы, але Буркун на гэта асабліва не зважаў. Даждзы лілі недзе далёка, а ў вірку пад лазовым кустом надта ж добра

сённяя лавіліся акуні. На траве ляжаў ужо доўгі дубец з нанізанымі рыбінамі.

Захапіўшыся, хлопец і не прыкмячаў, як пачала падымацца ў рацэ вада, як яна ўядалася ў бераг, падмываючы старую хвою. Калі вада падступала да самых ног Буркуна, ён узбіраўся па касагоры вышэй і зноў закідваў вудачку, сплецёную з воласу конскага хваста.

Але вось рыба перастала кляваць. З плёскатам абсунуўся ў ваду бераг. Тады хлопец агледзеўся і ўбачыў, жахнуўшыся, што мыс, на якім ён вудзіў, ужо ператварыўся ў выспу, адрэзаную ад берага хуткай плынню. Рака ўвачавідкі разлівалася, затапляючы нізіны-абалоны, поплаўныя грывы, падступала да далёкага лесу. Бачна, там на поўдні ішлі нечуванья дажджы, таму і пачалася паводка.

Вада ўжо панесла дубец з акунямі, запенілася ў каранях хвоі. Вось ужо і зусім не стала сухой мясціны. Тады Буркун палез на дрэва. Усеўся на таўсцейшых суках і з вышыні са страхам глядзеў на разбушаваную раку.

Зараз, калі ён сядзеў у бяспечнейшым месцы, адчуў, як смокча пад лыжачкай. І тады пашкадаваў, што паводка змыла ўлоў. Праўда, вуду сваю ён не кінуў, захапіў на хвою. Але зараз рыба не лавілася. Відаць, яна адчула вялікую змену ў рацэ. Ёй таксама стаў не даспадобы нязвыклы імпэт плыні, і яна зашылася ў свае сховы. Таму на злоўленага шэрага авадня Буркун ледзь увудзіў невялікую верхаводку, якую адразу ж з'еў.

Крыху пазней Буркун адчуў, як закружылася галава і небакрай пачаў абсоўвацца некуды ўніз. Хлопец ашчаперыў камель, каб не ўпасці, але ўсё адно адчуваў, што апускаецца разам з дрэвам. Яно, падмытае, пачало хіліцца на глыбізну. Вада забурліла ў голлі, запенілася, неадольная плынь падхапіла хвою, закруціла і панесла па рацэ. Буркун то ачунаўся ў ваду з галавою, калі рака перакручвала дрэва, то зноў разам з хваёвым камлём вынырваў на паверхню, адплёўваючыся ад вады. Нарэшце, калі дрэва вынесла на сярэдзіну ракі, яно набыло ўстойлівасць і роўна паплыло на ўсход, дзе пачало ўжо вечарэць неба.

Ноч была месячная, і ўся вадзяная прастора ў прывідным святле поўні выглядала бясконцай. І хлопцу часам думалася,

што рака затапіла ўсю зямлю, як, па словах старасвецкіх паданніў, ужо калісьці здаралася. І толькі месячная сеежка на вадзе, быццам насыпаная блішчатай лускай, няпэўна абна-дзейвала выратаваннем.

Несла рака вывернутае дрэва і ўвесь наступны дзень. У пачатку трэцяга дня хвоя падплыла бліжэй да берага і засела на пляцізне. Вада ўпёрлася ў вывараць, злучылася, што тая не слухаецца, але не адолела сарваць з месца. Паводка бачна пайшла на спад, і моц яе паслабела. Духі вадзяных стыхій, што вырваліся з бяздонняў на волю, трацілі сваю ўладу.

Буркун не спаў мінулыя ночы, быў стомлены і галодны і ўжо абьякавы да ўсяго. Але калі дрэва запынілася, ён узбадэрыўся і перабраўся на вышэйшыя сукі, каб агледзецца, памеркаваць — можа, ужо можна як вырвацца з гэтай рачной пасткі.

Непадалёку з ракі выступала вялікая выспа з лесам на ніжэйшым краі і вёскай на прырэчным схіле. За вёскай святлела даспяваючай збажыною поле. Каля берага, бліжэй к лесу, пасвіўся статак. Сушэйшым часам выспа, мусіць, злучалася з лесам нейкім перашыйкам, але зараз была ўся акружана вадой.

Нават стома прапала ў Буркуна, так ён расхваляваўся — зусім жа блізка людзі! Яны былі на беразе каля выцягнутых на сухое чоўнаў. Угледзеўшыся, хлопец нават пачаў адрозніваць загарэлыя твары. Хто яны, гэтыя незнаёмыя з паселішча на выспе? Буркун ведаў, што ў суседніх вёсках жывуць людзі адной з ім мовы, адных багоў і звычаяў. Але чуў таксама, што ніжэй па рацэ — чужое і загадкавае племя, з якім не радніліся, а часам і варагавалі. Што рабіць яму? Клікаць на дапамогу або датрымацца да цемры, украсці човен і паспрабаваць даплысці да родных ваколіц? Але сярод хацін хлопец прыкмеціў сабак і засумняваўся — яны ўчуюць чужака і ноччу. Тады яго зловяць і заб'юць, як злодзея.

Пакуль Буркун разважаў, што яму рабіць, у вёсцы прыкмецілі на вывараці чалавека, і ад берага адплылі чоўны. У іх былі мужчыны з вёсламі. На дно даўбёнак — хлопец гэта прыкмеціў добра — яны паклалі дзіды, а ў некаторых за спінаю былі лукі. Падплыўшы да самага дрэва, мужчыны

прыпыніліся і пачалі насцярожана ўглядацца ў гушчыню галін і лісця, вышукваючы іншых затоеных чужакоў. І тады хлопец кінуўся ў ваду. Ён рашыў лепш утапіцца, чым трапіць у рукі гэтых суровых незнаёмых людзей, і цёмная вада з плёскатам стулілася над ягонай галавой.

Ачнуўшыся, Баркун зразумеў, што ляжыць на нечым мяккім, а моцныя рукі, прыпадняўшы галаву, уліваюць яму ў рот штосьці смачнае і цёплае. Па смаку пазнаў, што гэта грэтае малако. Прыадплюснуў вочы, і першымі ўбачыў жаночыя рукі, якія яго паілі. На запясці адной з іх пабліскваў вузкі бранзалет. Расплюшчыў вочы больш і сустрэўся з поглядам шэрых вачэй пажылой жанчыны. Вочы былі прыязныя, ад іх рабілася спакойна і добра.

Жанчына штосьці ціха сказала і пагладзіла хлопца па галаве. І ад гэтага дотыку ён зноў заплюшчыў вочы.

Спаў ён доўга. А калі прачнуўся, адчуваў сябе ўжо даволі акрыялым.

Выратаванец хутка папраўляўся. Яго кармілі пшанічнымі праснакамі з мёдам, адпойвалі малаком. Драпіны на цэле прамывалі рамонкавым адварам. Убачыўшы, што яму не робяць благага, хлопец асмялеў, абвыкся. З большага пачаў разумець і гаворку тубыльцаў. У іхняй мове траплялася даволі шмат звыклых для яго слоў, пра іншыя ж здагадваўся па сэнсе.

Праз пару дзён Баркун выйшаў на вуліцу, каб агледзецца, куды ён трапіў.

Вёска складалася з пары дзясяткаў паўзямлянак з нізкімі плеценымі з лазы сценамі, якія пакрываліся зверху двухсхільнымі чаратовымі стрэхамі. Стрэхі трымаліся на слупах, укапаных па кутах паўзямлянак. Шчыліны пад стрэхамі і ў сценах былі закладзены мохам, замазаны глінай, каб зімою не заходзіў у жылло холад. У паўзямлянкі можна было трапіць праз нізкія праёмы-дзверы, завешаныя шкурамі або старымі радзюжкамі. Побач было і нешта накшталт плеценых з саломы дзвярэй — для халоднага часу. У сценах жа знаходзіліся і невялікія шчыліны — вокны.

Каля хацін былі жардзяныя выгарады. Мяркуючы па слядах, у іх ноччу трымалі жывёлу. Там-сям на калах сохлі свежа-

памытыя пласкадонныя гліняныя гаршкі і збаны. Такі ж посуд, напоўнены рознымі каранямі, арэхамі, зернем, захоўваўся і пад невялікімі павецямі.

На першы погляд жытлы былі бязладна раскіданыя па схіле. Але, калі прыгледзецца, можна было заўважыць, што большасць іх ціснулася да берага. Тыя ж, што размяшчаліся вышэй, утваралі другую лінію. Ад кожнай будыніны адыходзілі ўтаптаныя сцежкі, якія зліваліся ў адну шырокую, што перасякала ўсё паселішча. З усходняга боку яна вяла да вузкай затокі пад вербамі, дзе знаходзіліся чоўны-даўбёнкі, прывязаныя да дрэў або выцягнутыя на пясок. Заходні канец сцяжыны-вуліцы выводзіў за вёску і раздвойваўся. Пакуль што менш пратаптаны шлях зварочваў да яшчэ нязжатага поля, раскапычаны — на пашу.

Можа, найбольш Буркуну спадабалася, што ўся вёска была абкружана плеценым з тоўстых сукоў плотам. Вастраколіны тырчэлі вышэй чалавечага росту, і зводдаль усё гэта нагадвала зубастыя пашчэнкі вялізнага шчупака. Праз такі плот-агароджу не пералезе ні звер, ні чалавек.

Каля краю вёскі, побач з агароджаю, стаялі велікаватыя будыніны на слупах з рэдкаплеченымі сценамі без глінянай абмазкі. У адной з іх Буркун заўважыў развешаныя рыбацкія сеткі, мярэжы і іншыя снасці, кошыкі з лазы і саломы, розныя драўляныя вырабы, запасы лыка, цэлыя і бітыя гаршкі, леташнюю салому. Словам, гэта былі і кладоўкі і, мусіць, сховішчы для корму жывёле на зіму.

На краі паселішча, каля невялікай вытаптанай пляцоўкі, хлопец убачыў і зусім дзіўную будыніну — круглую з вастравярхім чаратовым дахам. Над уваходам у яе бялеў рагаты чэрап быка. Буркун зазірнуў у цёмны дзвярны праём будыніны і адхіснуўся — там стаяла мажная жанчына і ва ўпор глядзела на яго. Стаіўшыся пад сцяной, хлопец прыслухаўся, але ў круглай будыніне ніхто не крычаў, не лаяўся. Там было ўсё ціха. Тады ён рашыў зноў зірнуць на тое дзіўнае стварэнне. І зараз зразумеў, што жанчына была драўляная, выразаная з тоўстага камля. Яна трымала на круглым сваім жываце плоскія рукі і была аплеценая і абвешаная рознымі стужкамі, матузкамі,

свежымі і засохлымі вянкамі з кветак і дзеразы. Вакол выявы паўкругам ляжалі каменныя зерняцёркі.

Раптам за спінаю Буркуна пачуўся шум. Ён азірнуўся і ўбачыў, што да яго падбегам спяшаецца гаспадыня. У яе былі застылыя ад спалоху вочы. Падбегшы, яна азірнулася па баках, схапіла хлопца за руку і пацягнула прэч.

— Сюды нельга. Гэта бажніца — хаціна нашай Вялікай Маці, якая апладняе зямлю і дае нам на полі пшанічнае зерне. У бажніцу нельга заходзіць тым, хто пакланяецца іншым багам. Ubачаць святары — будзе бяда!

А яшчэ праз дзень сівабародыя мужчыны вёскі — паважаныя старэйшыны — папыталіся ў Буркуна, хоча ён застацца тут, стаць сынам іхняга роду, ці будзе вяртацца дадому.

Вядома ж, хлопец толькі і думаў аб вяртанні. Дома і вёсачка малая, і хаціны цяжнейшыя, зробленыя з жэрдак ды трыснягу, і пшаніца дае драбнейшае зерне, і бронзавых вырабаў амаль няма, але ж там бацькаўшчына. Там тата і мама, яшчэ жывая бабуля, браты і сёстры, навокал блізкія і далёкія родзічы. Ды і кожны куст і дрэва там свае, знаёмыя. Не, ён вернецца, калі толькі яго адпусцяць.

Хлопца выслухалі са зразуменнем. А адзін з дзядоў падняў уверх палец і глыбакадумна сказаў:

— Кожная птушка з выраю вяртаецца ў сваё гняздо.

Выбралі большы човен, селі ў яго дужэйшыя мужчыны з вёсламі, пасадзілі на карме Буркуна і павеславалі ўверх па рацэ. Буркун трымаўся левай рукою за борт і не мог уцярапець, каб часам не кінуць захоплены погляд на запясце. Там пабліскаў на сонцы медны бранзалецік. Гэта быў падарунак ад тутэйшых людзей.

* * *

— Усё гэта адбывалася на Прыпяці,— не чакаючы пытанняў Івана Пятровіча, пачаў тлумачыць я.— І час можна прыблізна вызначыць — каля сярэдзіны другога тысячагоддзя да нашай эры. У басейне гэтай ракі ў той час знаходзіліся даволі шматлікія вёскі плямёнаў так званых сосніцкай і тшцінецкай культур. Ім належыць, напрыклад, большасць

красяных і бронзавых сяроў, знойдзеных на Палессі. Ва ўжытку носьбітаў гэтых культур меліся характэрныя пласкадонныя гаршкі з цюльпанападобным расшыраным верхам і патоўшчанымі брыжамі. У арнаментых гаршкоў часта сустракаюцца адбіткі рабра пласцінкі з накручаным шнуром — ружанцавы ўзор. Бадай, найбольш істотнае адрозненне ў посудзе культур у тым, што на ўсходзе Палесся, дзе былі сосніцкія паселішчы, ён арнаментаваны поўнасьцю, а на цэнтральным і заходнім Палессі, у тшцінецкім асяроддзі — толькі пад верхам. У чым справа? І тады звярнулі ўвагу, што такая традыцыя ўпрыгожвання керамікі — па ўсёй паверхні ці толькі пад верхам — існавала тут яшчэ сярод позненеалітычных плямёнаў. Значыць, каля паўтысячы гадоў суіснавалі абарыгены і прышэльцы, ажно пакуль у сярэднебронзавы час іхнія культуры не спавіліся ў адно. Ва ўмовах багністага Палесся, дзе жыццё канцэнтравалася на ізаляваных выспах пасярод балот, месцамі доўга захоўваліся традыцыі познекаменнага веку. Мусіць, з такога «адсталага» паселішча і паходзіў Буркун.

— Слухаю цябе і думаю, — сказаў Іван Пятровіч, — адкуль у вас, археолагаў, такія назвы культур?

— Самі выдумляем. Бо даведацца пра сапраўдныя найменні старажытных плямёнаў дапісьмовага часу немагчыма. Яны зніклі, забыліся, замяніліся новымі. Называем жа археалагічныя культуры пераважна па першым выяўленым найбольш важным помніку — паселішчы або могільніку, па тэрыторыі распаўсюджання, па тыповых знаходках. Сосніцкая культура названа па стаянцы каля пасёлка Сосніца на Чарнігаўшчыне, а тшцінецкая — па паселішчы каля горада Тшцінец у Польшчы.

Хто ўкраў сетку?

З самай раніцы, як толькі бледнаваты яшчэ круг сонца прыўзняўся над заазерным лесам, бацька з сынам селі ў човен і паплылі паглядзець пастаўленую з вечара сетку-трыгубіцу. Малы Рэмза любіў такія хвіліны — калі падплываеш да таго

месца, дзе пастаўлена снасць, і ўжо здалёк бачыш, як уздрыгваюць, разганяючы кругі дробных хваль, берасцяныя паплаўкі. Значыць, трапіла ў лубяныя ячэі здабыча. А калі паплаўкі ходзяць хадуном і плёскаць стаіць над трыснягом, лічы, што трапілася буйная рыбіна — хітры шчупак ці вусаты чорны сом.

Спудзіўшы чараду качак, рыбакі выплылі з трыснягу і моцна здзівіліся — сеткі не было. Толькі плаваў воддаль кол.

— І куды яна падзелася? — разгублена паўтараў бацька.

І праўда, дзе знікла трыгубіца? З іхняй вёскі ўкрасці ніхто не мог, бо тут былі ўсе свае, суродзічы, а забраць у свайго лічылася смяротным грахам. Значыць, чужак? Але ж на гэтым возеры больш вёсак не было. А чужаку, калі ён сюды і трапіў, трэба мець човен, каб прыплысці да сеткі.

Бацька пачаў кружыць каля трыснягу і час ад часу грэбаў вяслом па дне. Спадзяваўся, што, можа, якая вялікая рыбіна сарвала з калоў снасць, і тая дзе пад вадой зачাপілася за корч. Пакуль так боўталіся ў вадзе, сонца добра павышэла і пачало прыгваць. І тут на беразе ўсчаўся нейкі крык. Устрывожаныя рыбакі павярнулі да вёскі і наляглі на вёслы.

А неспакой узнік у Баравіне з-за мядзведзя. Там у дуплах старых хваін ужо здаўна пладзіліся пчолы, і людзі чакалі канца лета, каб выбраць соты. Рабілі яны так ужо шмат гадоў і бераглі гэты прыродны пчольнік. І нават выдзяўбалі ў дрэвах новыя дуплы, каб пчолы множыліся і раіліся. Мядзведзі ж былі лася на мёд не меней, чым людзі. Вось і зараз яны там спрабуюць увабрацца ў салодкую спажыву.

Калі прыплылі да берага, бацька таксама схапіў здіду і з іншымі мужчынамі пабег у пушчу. Сын жа рашыў яшчэ пашукаць прапажу. Але зараз аднаму на возеры было ніякавата. Нават і страшна, бо, можа, і праўда дзе ў прыбярэжных хмызах затаіліся чужакі. Не мядзведзі ж выцягнулі з возера сетку. Таму хлопец паклікаў на дапамогу свайго стрыечнага брата Сыраежку.

Браты ўладкаваліся ў чоўне і пачалі заграбаць каля бартоў вёсламі, стараючыся, каб даўбёнка ішла роўна, не збівалася ўлукаткі. Веславалі не спяшаючыся. Пільна аглядалі азэрную роўнядзь, зазіралі ўглыбіню, абшуквалі вокам каля кожнага прыбярэжнага куста, спадзеючыся прыкмеціць прапажу.

Адплыўшыся так, што хаціны іхняй вёскі сталі выглядаць маленькімі, як купіны на балоце, хлопцы прыпыніліся і сталі радзіцца, што рабіць далей. Бліжэйшы бераг быў агледжаны.

— Паплыём вунь туды, — паказаў уперад Сыраежка.

— Тата сказаў пад паўночны бераг не плаваць, — нерашуча запырэчыў Рэмза.

— Ну дык хоць агледзім той мысок, — прапанаваў Сыраежка.

Ён не чуў гэтай забароны, таму быў смялейшы.

Павагаўшыся (мысок быў усё ж далекавата ад іхняй вёскі), Рэмза згадзіўся, і яны павеславалі далей. І аказалася, што правільна і зрабілі, бо не паспелі даплысці да таго мыска, як Рэмза ўхапіўся за братаву руку:

— Зірні, вунь пад берагам быццам паплаўкі!

Падрэблі бліжэй. І сапраўды, хутка перад кустом, што рос на краі абрывістага берага, добра разгледзелі пару паплаўкоў. А пад імі ў мутнаватай прыбярэжнай вадзе праступілі абрысы вяроўкі і самой сеткі.

— Во дзе наша прапажа! — узрадаваўся Рэмза і ўхапіўся за вяроўку.

Узяўся дапамагаць яму і Сыраежка. Спачатку трыгубіца выбіралася лёгка. Але потым пайшла цяжэй. Абмацаўшы і агледзеўшы сетку, хлопцы зразумелі, што яе нешта трымае пад самым берагам. Там, пад вадой, цягнулася невялікая нара. У ёй і знікаў другі канец снасці.

Напяліся мацней, і сетка падалася, але потым тузанулася і затрапятала ў руках.

— Сом! Сом! — закрычалі браты і яшчэ шчырэй наляглі на снасць.

Ажно ўпацелі, пакуль вызвалілі яе з нары, і тады нешта вялікае і чорнае матлянулася ўбок. Човен моцна хіснуўся, і хлопцы ледзьве не выкінуліся ў ваду.

— Бі вяслом па ім! — закрычаў Сыраежка.

Рэмза размахнуўся, але ў гэты момант даўбёнка зноў хіснулася, і ён, страціўшы раўнавагу, улупіў вяслом па сябруку. Той узмахнуў рукамі і боўтнуў у ваду.

— Мазіла! — выплёўваючы ваду, вынырнуў Сыраежка. — А каб я табе так!

— А ці я хацеў? — апраўдваўся Рэмза, дапамагаючы яму ўлезці ў човен.

Пакуль хлопцы спрачаліся, тое чорнае яшчэ тузанулася ў сетцы, мільганула хвостом і знікла ў глыбіні. Браты толькі паспелі яшчэ прыкмеціць вусатую морду і кароткія вушы. Гэта быў не сом. У трыгубіцу, ганяючыся за рыбай, трапіла была, мусіць, выдра.

— Вось табе і сом,— моршчыўся Сыраежка, мацаючы на лбе свежы гуз.

Прыплылі з парванай сеткай у вёску хлопцы. Вярнуліся мужчыны з Баравіны. Мядзведзя яны не ўпалявалі, але пастрашылі добра. Хай ведае, касалапы, як лазіць у чужы мёд.

Рэмза і Сыраежка пражылі доўгі век. Колькі рыбы нацягалі за гэты час з возера! Лавілі сеткамі і мярэжамі, а часам і на вуду, начапіўшы на касцяны гачык чарвяка ці жыўца. Лавілі рукамі каля карчоў, сакамі ў прыбярэжнай асацэ, заганялі ў нераты, глушылі даўбешкамі па першым лёдзе. Білі гарпунамі з чоўна ноччу, асвятляючы сонную рыбу лучынай. Калолі яе восцямі вясновым нерастам. Але, як лавілі таго «сома» ў трыгубіцы, не забываліся праз усё жыццё.

* * *

— Мінулы раз пытаўся, чаму так называюцца археалагічныя культуры, а вось зараз падумаў: а як з імёнамі? Ты іх у сне ўспамінаеш?

— У снах маіх пераважна толькі відовішчы. Асобныя воклічы, гукі чую, але каб запомнілася якое імя, бывае рэдка.

— А шкада. Вядомы выпадак, калі адна жанчына ў такім, як у цябе, стане пачала размаўляць на незразумелай мове. Не паспелі запісаць — было гэта даўно і ў глухой мясціне,— але мяркуюць, што ёй, магчыма, успомнілася нейкая старажытная мова. Уяўляеш, каб ты склаў слоўнік мовы жыхароў Беларусі бронзавага веку?!

— Уяўляю,— усміхнуўся я.

— Дык, выходзіць, імёны ты выдумляеш?

— Выдумляю,— прызнаўся я.— Але не абы-як, а ведаючы, што першабытныя людзі імёны заўсёды і ўсюды давалі па

нейкіх індывідуальных асаблівасцях, па часе нараджэння, па назвах жывёл і птушак. Зыходзіў і з таго, што ў тых часы на тэрыторыі Беларусі жылі продкі пазнейшых славян і балтаў і размаўлялі на індаеўрапейскіх дыялектах. Таму для імянаў стараўся падбіраць карані агульнаіндаеўрапейскіх ці хоць бы старажытнаславянскіх слоў. Вось таму ў мяне і з'явіліся ўсе гэтыя Крэмы, Жданы, Вячоркі, Веташкі, Туры.

Коннік з паўднёвых гор

Гэтага вершніка пастухі прыкмецілі яшчэ зводдаль ад вёскі. Але ніхто не затрывожыўся і не кінуўся хапацца за зброю. У іхніх краях даўно ўжо было заспакаенне, і людзі жылі ў згодзе паміж сабою. Дробныя ж непаразуменні на межах родавых ці племянных уладанняў стараліся ўлагодзіць мірна. Таму і зараз не баяліся нападу. Да таго ж коннік быў адзін.

Пад'язджаючы да вёскі, незнаёмец заспяваў. Лясное шматгалосае рэха драбніла і рассыпала словы, і іх было не разабраць. А можа, песня была і на незразумелай мове. Але не гэта было важна. Усім стала ясна, што чалавек прыбывае з прыязнымі намерамі і, каб не было неспадзяванкі, падае пра сябе знак. І тое менавіта, што песняй, а не воклічамі, асабліва спадабалася тубыльцам.

Мякка затупалі на пясчанай сцежцы конскія капыты, і незнаёмец уехаў у вёску. Насустрач яму высыпалі амаль усе жыхары — выбеглі няўрымслівыя дзеці, нетаропка наблізіліся паважныя мужчыны, зводдаль цікавалі дзяўчаты і жанчыны.

Вершнік сядзеў на прысадзістым даўгагрывым коніку, на калматай шкуры, прывязанай пад бруха жывёліны вяроўкай.

Незнаёмец быў апрануты ў рудыя фарбаваныя штаны з авечай воўны і ў белую рубашку з завязкамі-матузкамі на шыі. На плячах меўся шэры суконны плашч, зараз па цёплым часе расшпілены і закінуты на спіну, іншай жа парою ім можна было шчыльна ахінуцца, хаваючыся ад дажджу і холаду. Меў коннік і такую-сякую зброю. Збоку вісеў лук і скураны калчан з дзясяткам стрэл, з-за спіны востранька выглядала кароткая дзіда. На поясе быў кінжал з касцяной рукаяткай.

Конь і чалавек былі густа прысыпаны пылам і выглядалі неяк аднолькава шаравата. Адзінае, што нязвыкла кідалася ў вочы мясцовым жыхарам, — блішчасты бранзалет на запясці вершніка. Металёвыя вырабы ў тутэйшых мясцінах былі рэдкасцю. Мала хто меў меднае шыла ці спрацаваны да рэшты нож. Слаўны воін, паляўнічы ці чыя жонка маглі зрэдку пакарасавацца начышчанымі меднымі трубачкамі або пласцінкамі, што сонейкамі ззялі ў каралях сярод звыклых ласіных ці мядзведжых зубоў. А тут шырокі, мо ў два пальцы, бранзалет з закручанымі ў спіралі канцамі!

Незнаёмец зняў з цёмнавалосай галавы лямцавую шапку з загнутымі краямі і пакланіўся грамадзе:

— Вітаю вас, мудрыя старэйшыны гэтага роду, і ўсіх паважаных прысутных таксама.

— Будзь прывітаны і ты, чалавеча, — адказалі яму старэйшыны. — Рады бачыць цябе ў нас госцем. Хто будзеш, адкуль прыехаў і куды трымаеш шлях?

— Я з гор, адкуль цякуць паўднёвыя прытокі ў вашу Прыпяць. Мяняю вырабы з медзі і бронзы на бурштын. А магу, каму трэба, пераплаўляць старыя і ламаныя металёвыя рэчы на новыя.

Старэйшыны ўхвальна заківалі галовамі. Медзь і бронза ім патрэбныя, а бурштыну ў таго-сяго знойдзеца.

Незнаёмца правялі на пляц пасярод вёскі, на краі якога ў засені старога дуба хавалася драўлянае лупавокае божышча. Чалавек злез з каня, адвязаў ад скуранага сядзення мяшок і расклаў на шмаце палатна свой тавар. Тут было некалькі кінжалаў з узорыстымі рукаяткамі, нажы, шылы, драцяныя бранзалеты, пацеркі для караляў, падвескі, каб уплесці ў косы ці ўпрыгожыць дзявочы каптурок... У захапленні загарэліся ў жанчын вочы не толькі ад гэтых упрыгожанняў, але і калі ўгледзелі выгінастыя бронзавыя сярпы з кручком на рукаятцы, які не даваў руцэ саслізгаць у час жніва.

І разгарэлася мена. Неслі тубыльцы свае бурштынавыя пацеркі, падвескі, трубачкі, гузікі, якія ажно свяціліся цудоўнымі мядовымі колерамі. Так, бурштынавыя ўпрыгожанні — адмысловыя. Яны, можа, не горшыя за медныя. Да таго ж аберагаюць ад хвароб і благога вока. Таму жыхары

вёскі за так не аддаюць бурштын гэтаму смугляваму меншчыку. Прышэлец у сваю чаргу набівае цану сваім рэчам, падстаўляе кінжалы начышчанымі лёзамі пад сонечнае святло, і тыя ўспыхваюць жоўтымі праменьчыкамі.

— Ты толькі зірні і сябе ўбачыш,— падсоўваў ён пад нос аднаму са старэйшын бронзавы выраб.— У чым ты яшчэ паглядзішся?

— У чым? Нават і ў лужыне, калі захачу палюбавацца сваёй барадою,— хітра жмурыцца старэйшына, а сам і сапраўды зачараваны кінжалам. Яму б такі!

Нарэшце мена скончылася. Меншчык зноў склаў у мяшок сваё багацце. Акуратна прыхаваў набыты бурштын.

Вячэраць госця запрасілі ў прасторную хату першага старэйшыны роду. Туды ж прыйшло і некалькі паважнейшых жыхароў вёскі. Кожнаму хацелася, пацягваючы з гліняных кубкаў шыпучы мядовы квас, паслухаць аповеды пра далёкія землі, іншыя плямёны. Гэты меншчык шмат чаго бачыў і чуў, вандруючы па берагах вялікіх і малых рэк паміж гарамі і іхняй балоцістай нізінай.

Цёмнавалосы таксама быў з цікаўных. Ён усё распытваў, дзе тубыльцы бяруць бурштын. А вяскоўцы і не таіліся. Расказвалі, што калі плысці суседняй прытокай уверх або ісці яе берагам, то за лясістым водападзелам можна трапіць на раку, што цячэ ў паўночным кірунку. І вось з той паўночнай ракі і прывозяць мядоваколерную смалу. А скуль яе там бяруць, ніхто добра не ведае. Некаторыя расказваюць, што недзе там на поўначы маецца салёнае возера, такое вялікае, што не бачна другога берага. І каля таго возера бурштыну столькі, што не ўкладзеш і ў дзесяць такіх вось, як у меншчыка, мяшкоў. Ім там можна пэўна напоўніць па барты некалькі вялікіх чоўнаў, і ўсё адно шмат застанецца...

Слухае меншчык гэтую ні то праўду, ні то казку, і загарваюцца ягоныя вочы — так хочацца ў тыя паўночныя землі! Поўны човен бурштыну яму не трэба — не давязе да сваіх гор, а вось каб намяняць пад завязку свой мех...

— А ці прывозяць з паўночных рэк медзь і бронзу?

— Не, не прывозяць. Не чутно там пра такія рэчы,— закруцілі галовамі прысутныя.

Яшчэ больш радуецца ад такіх слоў цёмнавалосы. Значыць, там за свой тавар ён узяў бы бурштыну, колькі захацеў...

Раніцою, яшчэ туман не сплыў з нізін і не высушыла сонца расу, нецярплівы меншчык зноў уладкаваўся на хрыбціне адпачылага за ноч каня і выбраўся на сцежку ўздоўж прытокі. Сонца грэла якраз у правае плячо. І гэта было добра. Значыць, рэчка яго вядзе правільна, на поўнач, у бурштынаносныя землі.

Пад вечар, адолеўшы ладны кавалак шляху, коннік заўважыў, што зноў набліжаецца да заселеных мясцін. Пачалі трапляцца старыя і сваяжэйшыя кострышчы, пянькі ссечаных дрэў, вытаптаных чалавечымі нагамі рыбнейшыя берагі каля рачных завоін.

Цёмнавалосы зняў з шапкі наліплае павуцінне, строс з плячэй ігліцу – рыхтаваўся сустрэць тубыльцаў у найлепшым выглядзе. А потым па сваёй завядзёнцы заспяваў, даючы пра сябе знак. І амаль адразу ж пачуў характэрны поўніст апэранай стралы. Стралялі з-за ракі.

Меншчык імпэтна скаціўся з каня і прыхінуўся за хваёвыя камлі. Потым знайшоў лісіную нару і засунуў туды мяшок са сваім скарбам. Вернецца за ім, калі пазнаёміцца з недаверлівымі мясцовымі жыхарамі, растлумачыць, хто ён такі.

Потым цёмнавалосы зноў наблізіўся да берага і загукаў, асабліва пакуль што не высоўваючыся з-за дрэў:

– Не страляйце, я адзін! Я меншчык з гор!..

У вёсцы на беразе Прыпяці, дзе начаваў цёмнавалосы, яшчэ доўга ўспаміналі вясёлага меншчыка і ўсё чакалі – калі ж ён вернецца з тых паўночных краёў і ці запыніцца ў іхнім паселішчы на адпачынак. Цікава было і паглядзець – ці шмат прывязе бурштыну, ці паўнютокі будзе мяшок, як хваліўся.

Але мінулася лета, потым і восень, а цёмнавалосага меншчыка ўсё не было. А зімою, калі завейныя снягі засыпалі, замялі сцежкі і прагаліны, перасталі чакаць.

— Тут у цябе недакладнасць,— торкнуў Іван Пятровіч пальцам у апошнюю старонку.— Страляць, гэта ж са стрэльбы.

— Ніякай недакладнасці,— не пагадзіўся я.— Услухайся і ўдумайся: вяслююць вяслом, сякуць сякерай, страляюць стралой... У Сярэднявеччы вынайшлі агнястрэльную зброю, але з яе працягвалі «страляць», новага слова не прыдумалі. Дарэчы, у маёй роднай вёсцы скажуць: не пацэліў, а ўлучыў, як у даўнейшы час — «улучыў з лука».

— А і праўда,— здзівіўся сябра.— Размаўляеш, і ўсё здаецца звыклым і простым. А ўдумаешся — які глыбокі сэнс часам у слове!

— І глыбокі, і старажытны. Вось яшчэ табе прыклад. На Палессі, каб дрэва вырасла тоўстае, яму яшчэ малому адсякалі вяршаліну. І такое тоўстае, камляватае дрэва звалі «крамлёным». Яго «крамлілі» жалезнай сякераю, але ж нейкія тры тысячагоддзі назад «крамлілі» крэменем. Можа, адсюль і «крэмль» — умацаванне з крамлёнага дрэва? Такія ж карані можна знайсці не толькі ў мове, але і ў звычаях, фальклоры, народным прыкладным мастацтве. На раннебронзавых гаршках з таго ж Палесся маюцца арнаменты, дакладна як на блузках сённяшніх паляшучак.

Крамянёвы серп для Калінкі

Закаласіўся, а потым і запалавеў ячмень на невысокім грудку, што падступаў да вёскі, і жанчыны пачалі рыхтавацца да жніва. Чакала праца і мужчын — знесці снапкі ў паселішча, перацерці каласы, каб дастаць з іх зерне. Потым зерне трэба будзе перавеяць на свежым ветры, каб ачысціць ад мякіны, ссыпаць у вялікія, як цабэркі, гаршкі. І нарэшце, упарадкаваць салому.

Але зараз нейкі тыдзень, а калі задажджыцца, то і дзясцатка дзён будуць вольныя. Таму мужчыны намерыліся ісці на вялікае паляванне, каб назапасіць мяса на мазольную працу — на жніво і малацьбу.

Вечарам, калі елі забеленае малаком варанае шчаўе, бацька папярэдзіў Жыўка:

— Заўтра з раніцы нікуды не адлучайся — будзем рабіць стрэлы.

Папраўдзе Жывок збіраўся з сябрамі лавіць на затоцы рыбу, але і майстраваць стрэлы не менш цікава. Да таго ж, калі сказаў бацька, адмаўляцца не выпадала, таму хлопец згодна кінуў галавой.

Раніца была, як на пачатак жніўня — цёплая і пагодлівая. Сонца прыўзнялося над лесам, і доўгія цені дрэў леглі на возера.

Бацька з сынам пайшлі пад сцяну хаціны, дзе ў зацішку ляжалі патрэсканы ліпавы кругляк, некалькі плоскіх камянёў. Бацька дастаў са схованкі назапашаныя крамянёвыя жаўлакі і ўзяўся рабіць пласцінкі і адшчэпы — нарыхтоўкі для наканечнікаў.

— Паспрабуй і ты,— прапанаваў ён сыну.

Але ў Жыўка спачатку не пайшло. Зпад аджымніка адляталі то зусім дробныя, не да патрэбы, адшчэпікі, то расколіна закручвалася, і на пясок падалі нязграбныя дзюбастыя пласціны. З ночы яшчэ была няўпэўненая рука, а можа, і быў няўважлівы, бо ўсё зіркаў на затоку, дзе плёхала, разганяючы кругі па вадзе, рыба, у якой было самае ранішняе жыраванне.

— Не, ты мне так увесь крэмень папсуеш,— адабраў бацька аджымнік.

Бацька левай рукой прыціснуў жаўлак да кругляка, правай прыставіў да яго вастрок казулінага рога, упёр плячо ў рог і націснуў. Ад сіняватага крэменю адскочыў трохкутны адшчэп. Затым ён прымерыўся з другога боку — атрымалася доўгая пласцінка. Бацька працаваў не спяшаючыся, акуратна. І пад яго рукамі акруглы жаўлак са збітай вяршыняй паступова ператвараўся ў тонкі стажкаваты кавалак з гладкімі, быццам паліраванымі, гранямі.

Жывок збіраў пласцінкі і адшчэпы і складаў іх на кавалак бяросты.

— Адшчэпі, тата, доўгую пласціну, і каб яна была выгнутая,— папрасіў ён.

— Навошта табе? Згубіў, можа, нож?

— Не. Але каб была, як серп.

Бацька выбраў большы жаўлак, скалоў з яго боку бялявую крэйдавую скарынку і пасля некалькіх спроб адшчапаў патрэбную пласціну. Жывок паклаў яе асобна.

— Хопіць пакуль што,— сказаў, разгінаючыся над кругляком, бацька і адклаў рог-аджымнік убок.

Крыху адпачыўшы, бацька з сынам узяліся за выраб саміх наканечнікаў. Яны шчыльна мацавалі ў трэшчынах кругляка пласцінкі і каменьчыкамі-рэтушорамі адколвалі ад краёў нарыхтовак маленькія лусачкі — рэтушавалі іх. Апрацаваўшы так адну бакавіну, браліся за супрацьлеглую. Потым абрабілі верхнія канцы, стараючыся, каб яны атрымаліся спічаста завостранымі. Знізу рабілі чаранкі-насады.

Паступова меншала гурбачка нарыхтовак, і наадварот — даўжэў на бяросце радок гатовых ліставатых наканечнікаў. Жывок таксама прынаравіўся да рэтушавання, і ў яго пачало атрымоўвацца мала горш, чым у бацькі. Да таго ж такой справай ён ужо займаўся не раз.

— Колькі іх там? — нарэшце запытаўся бацька.

Жывок узяўся пералічваць.

— Два дзясяткі і шэсць.

— Дык і хопіць,— падсумаваў бацька.— Дзясяткі тры ёсць яшчэ старых. А з гэтымі разам будзе на некалькі паляванняў. Каб кожная страла трапіла ў цэль, то, ого, колькі б займелі дзічыны! А зараз зробім колькі і баявых наканечнікаў. Могуць спатрэбіцца, бо прыбалотнікі пачынаюць заходзіць і ў нашу пушчу. Каб не пасунуліся яны і далей.

Жывок ведаў, што для баявых наканечнікаў падыходзяць трохкутныя адшчэпы. Доўгай і тонкай рэтушшу, якая робіцца адмысловым націскам рэтушора, трэба апрацаваць бакавіны, каб атрымаліся вострыя пільчастыя краі. Затым неабходна было ў падставе зрабіць глыбокую выемку, тады наканечнік набудзе трохкутна-шыпастую форму, як ліст паваю.

Ліставатая наканечнікі ўжываліся на паляванні. З забітай жывёліны такая страла лёгка выцягвалася, і яе можна было ўжыць зноў. Форма ж баявога наканечніка — калючая, куслівая. Вострыя шыпы ледзь не самі ўпіваюцца. Ранены выцягне з цела дрэўка, а наканечнік зачэпіцца шыпамі за мышцы

і астанецца, вярэдзячы рану ўсё жыццё. І будзе мучыцца нябога — не павярнуцца рэзка, не пабегчы. Так мучаецца цяпер Жыўкоў дзядзька. Ды і ў бацькі на сцягне глыбокая рана, аброслая дзікім мясам — даставалі такі шыпасты наканечнік...

— Можаш ісці пагуляць,— праз нейкі час дазволіў бацька,— я тут і сам закончу.

— Я яшчэ паспрабую зрабіць серп.— І Жывок узяўся за вялікую пласціну.

Ён накрыў сваё калена кавалкам калянай скуры і рубам прыціснуў да яе пласціну. Затым лёгкімі ўдарамі каменная яйкападобнага адбойніка пачаў сколваць з доўгіх бакавін невялікія адшчэпы. Стараўся, каб падчэска атрымоўвалася з абодвух плашчынь. Затым пачаў прытупляць краі рукаяткі.

Бацька краем вока часам пазіраў на сынавыя практыкаванні і, нарэшце, не вытрымаў, папытаўся:

— І каму ты так стараешся — маці ці каторай сястры?

Жывок змоўчаў і толькі ніжэй нагнуў галаву. Бацька пра нешта быццам здагадаўся і цішком заўсміхаўся ў густую баряду.

— Дай зірнуць, што ў цябе атрымоўваецца... Нішто выходзіць, нішто. Толькі вось тут круглей трэба.— І сваім адбойнікам там-сям падправіў выгін ляза.

І так пайшло — сын шчыраваў над сярпом, а бацька час ад часу падпраўляў няўдалыя або недаведзеныя мясціны. Затым краі вырабу паверх сколаў апрацавалі буйной зубчастай рэтушшу, і серп атрымаўся на захапленне. Ляжаў на Жыўковай далоні доўгі і выгнуты, як месячны маладзічок.

Пакуль сын любавалася вырабкай, бацька схадзіў у хаціну і прынёс мяккія скураны пасак. Абкруціў ім акуратна рукайтку, каб крэмень не рэзаў руку, завязаў сухажылінай.

— Ну вось, ты ўжо і сярпы ўмееш рабіць,— пахваліў бацька, як скончылі працу.

— Я адзін і не змог бы так.

— Ну, не кажы. Я, лічы, толькі пару разоў дакрануўся,— жмурыў вочы бацька.— А наступны ты і зусім сам змайструеш.

Пад вечар, калі сонца ўжо перайшло на заходні небакрай, Жывок быў у чоўне. Адплыўшы за трыснёг, ён закінуў вуду і агледзеўся. На азёрнай затоцы-луцэ ён быў не адзін. Там-сям цямнелі іншыя чоўны — наступаў час вечаровай лоўлі рыбы.

Але Жыўку не рупіла зараз рыба. Ён не пільнаваў паплаўка, а ўсё ўзіраўся ў супрацьлеглы бераг, дзе пад бухматымі вербамі тулілася вёска суседняга роду. Выцягнуўшы пару акунькоў, хлопец паволі павеславаў уздоўж берага, робячы выгляд, што выбірае рыбнейшую мясціну, а сам прыбліжаўся да тых вербаў. Непадалёку ад іх, пераплыўшы густы чарот, падагнаў човен да берага і прыхаваў яго ў трыснягу. Сам жа, падкасаўшы штаны, выбраўся на сухое і затаіўся ў лазняку.

Недалёка ад яго схову на прыбярэжных камянях жанчыны і дзяўчаты мылі вопратку, намочваючы яе ў вадзе і шчыра выбіваючы плоскімі палкамі,— толькі ляцелі ў бакі пырскі ды часты стук плескачоў рассыпаўся рэхам па вадзе.

Нарэшце жанчыны скончылі выбіванне, выкруцілі вопратку, сабралі яе і панеслі ў вёску. Крыху адстаўшы ад іх, ішла дзяўчына-падлетак са светлымі косамі, закінутымі за спіну. Калі дзяўчына параўнялася з лазняком, Жывок выйшаў на чысцяк і паклікаў:

— Калінка, пачакай!

Дзяўчына спуджана ўскінула бровы і спынілася. Але адразу ж пазнала, што гэта быў Жывок, які часта прыплываў праз луку ў іхнюю вёску, дзе была замужам ягоная старэйшая сястра.

Жывок, хвалюючыся, наблізіўся да дзяўчыны і нясмела працягнуў крамянёвы серп.

— Вазьмі. Сам рабіў...

— Ой, які харошы,— сказала дзяўчына і прыціснула серп да грудзей.

А потым засаромлена пачырванела і пабегла ў вёску.

А жанчыны, што падгледзелі ўсё гэта, казалі між сабою: «Вось і вырасла з Калінкі нявестка ў Залукоўе. Глядзіш — налета і сваты адтуль прыплывуць».

* * *

— Карацей кажучы,— зрабіў выснову Іван Пятровіч,— Жыўку ў любым выпадку трэба было шукаць будучую жонку ў нейкім суседнім паселішчы, бо ў сваім былі ўсе паміж сабою родзічы.

— І нават не проста ў суседнім, а ў тым, дзе жылі людзі іншага роду. Бо калі род быў вялікі, ён дзяліўся на некалькі патрыярхальных сямей, кожная з якіх пасялялася ў сваёй вёсцы. Іншыя роды таксама мелі вёскі. Група радоў утварала племя. Пры нейкіх канфліктных сітуацыях з суседзямі плямёны аб'ядноўваліся ў саюзы.

Асноўная ўлада ў родзе і племені належала ўсяму даросламу насельніцтву. Яно і вырашала важнейшыя справы. Кіраваннем займаліся выбарныя рады старэйшын або асобныя старэйшыны. У час вайны выбіраліся і правадыры.

— Так. А што гэтым сярпом мелася жаць Калінка?

— Ды шмат што — пшаніцу, ячмень, проса, гарох. У бронзавым веку таксама ўжо вырошчвалі лён, каноплі, мак, рэпу, цыбулю, часнок. Мусіць, зараджалася і садоўніцтва — пры раскопках на стаянках сустракаюцца костачкі сліў, вішань. Ды і статак свойскай жывёлы быў амаль як сёння.

Земляны капец Тура

Тур загінуў так, як і годна загінуць лепшаму паляўнічаму і сапраўднаму мужчыну, — з дзідай у руках.

У самым канцы лета нарэшце настаў вольны ад палявой работы — жніва і малацьбы — час, і мужчыны вырашылі на паляванні. Так зачкакаліся гэтай жаданай падзеі, што сабраліся ў лес нават некаторыя старыя і падлеткі. Але лепшыя паляўнічыя, якіх узначальваў Тур, рашылі: каму так не церпіцца паспытаць паляўнічага шчасця, хай палазіць па прыазёрным балоце, дзе маладыя качкі і гусі ўжо набраліся тлушчу. Яны ж самі пойдучь у грабавыя і дубовыя лясы, дзе пры ўдачы можна ўпаляваць такую здабычу, пра якую будзе помніцца ўсю зіму.

І сапраўды, у гэтых лясах на выгратых сонцам прагалінах адразу пачала трапляцца змятая і аб'едзеная трава, раскапычаная, з памётам. Тут пасвілася, нагульвала мяса даўно непалоханая дзічына. Загон паляўнічых праз дубняк выйшаў на старую выгарыну ў нізавіне, пасярэдзіне якой цёк ручай з вышмарганым мядзведзямі маліннікам на берагах. І каля

самага таго ручая, на мурожным лужку, нечакана наткнуліся на зубрыны статак. Жывёліны, збіўшыся ў гурт, адпачывалі і жавалі жвачку — маладняк усярэдзіне, мацнейшыя з краёў. Здрыганулася зямля, калі статак усхапіўся на ногі, і адразу ж зубр-важак з сажнёвымі рагамі зароў і, прыгнуўшы да зямлі галаву, рынуўся на няпрошаных гасцей.

На паляўнічых імчала такая раз'юшаная аграмадзіна са шкуры, мяса і вастраколін рагоў, што нават загартаваныя ў такіх сутычках мужчыны не вытрымалі і з усіх ног кінуліся да выратавальнага лесу. За ўцекачамі рвануўся і Тур, бо і сапраўды было безнадзейным схапіцца з такім зверам, які адзін мог раскідаць цэлы гурт. Але чалавек хутка зразумеў, што ад зубра не ўцячы — да лесу было крокаў пад сотню, а бык ужо роў за спінай і праз імгненне ўсадзіць рогі ў спіну, перакіне праз сябе. Потым другога, трэцяга.

І тут Тур у апошнім ці то адчаі, ці то прыступе незвычайнай адвагі павярнуўся насустрач зверу. Калі крывуліны рагоў ужо былі перад самым яго жыватом, адступіў крок убок і, уклаўшы ўсю моц рук у дрэўка дзіды, ударыў ёю наўскасяк, цэлячы пад лапатку зубру. Жывёліна захрапла і крутанулася да паляўнічага. Той не паспеў адчуць ні ўдару, ні болю. Апошняя, што ўбачыў, як некуды пад ногі перакулілася раптам пачарнае неба, і ён паляцеў у гэту цемру.

Азірнуўшыся на зубрыны храп, паляўнічыя ўбачылі, як высока над маліннікам узляцеў Тур, як закруцілася і пачала цяжка асядаць на траву жывёліна, як потым яна завалілася на бок, пускаючы крываваю пену.

Паляўнічыя гэтак жа імпэтна кінуліся назад і, калі падбеглі, зубр ужо даходзіў. З яго боку тырчэў кароткі абломак дзіды. Непадалёку, шырока абдымаючы цёплую зямлю, ляжаў Тур.

Высеклі жэрдыкі. Злучылі іх скуранымі рамянямі — атрымаліся насілка, на якія і паклалі мёртвага. На жэрдках-валакушах цягнулі адсечаную зубрыную галаву. Па астатнюю здабычу трэба будзе прыехаць коньмі.

Хавалі Тура назаўтрае, на родавых могільках, якія былі на высокім рачным беразе. Тут, на былым лядным полі, было бязлесна, бо пастаянна высыкаўся і выгоптваўся падчас штогодных памінак кожны парастак. Толькі траве дазвалялася

пакрываць сваёй зялёнай зрэбніцай высокія земляныя насыпы-капшы над магіламі.

Прыйшлі маўклівыя святары і пачалі рыхтаваць каля драўлянай бажніцы пахавальнае вогнішча, каб цела нябожчыка свяшчэнны агонь — сын Нябеснага Светача ператварыў у дым-дух, які падымецца ў неба. А потым трэба было спалення рэшткі ссыпаць у магільную яму, пакласці туды рэчы нябожчыка, каб пад капцом быў прытулак, дамоўка для духа, калі ён часам будзе вяртацца з нябесных вандровак,

Але святары дарма стараліся. Мужчыны, што былі на апошнім Туравым паляванні, запярэчылі:

— Не трэба яго спальваць. Пахаваем па-даўнейшаму. Тур сам заўсёды ганіў новы звычай. Не любіў, што агонь нішчыць цела, хоць і мёртвае.

Але сапраўдная прычына нелюбові Тура да спальвання нябожчыкаў хутчэй была ў тым, што яшчэ ў маладосці ён трапіў у палон да воінаў задняпроўскага племені. І тыя дапытвалі яго агнём, каб сказаў, дзе загон і куды яны пахавалі чоўны, на якіх пераправіліся праз раку. Тур вытрымаў катаванні і нічога задняпроўцам не сказаў, а ноччу ўцёк. Але з таго часу ў ім пастаянна жыла памяць пра нясперпна пякучы агонь і нарадзілася непрыняцце новага пахавальнага звычаю, які не так даўно — нейкае пакаленне назад — распаўсюдзіўся на іхніх землях.

Пра ўсё гэта таварышы нябожчыка пэўна ведалі, але яны не сталі тлумачыць святарам, толькі катэгарычна заключылі:

— Так трэба Туру.

Святарам толькі засталося са шкадаваннем паківаць галовамі і адысці, мармычучы пад нос пра гнеў багоў. А што такому дужаму і храбраму мужчыну, як Тур, гнеў багоў? Ён і з багамі здолее дамовіцца і паладзіць. Ён жа быў добрым гаспадаром і паляўнічым, не краў, не забіваў супляменнікаў і мірных суседзяў з іншых плямёнаў, прыносіў кожным святам ахвяры тым жа багам.

Кіраваць пахаваннем узялася адна старая жанчына. Яна ўжо ледзь соўгалася па зямлі, і родзічы-тымсветнікі даўно клікалі жанчыну да сябе, але нешта яе ўсё яшчэ трымала і на гэтым свеце. І вось яна яшчэ памятала штокольвечы пра даўнія звычай.

Драўлянымі рыдлёўкамі мужчыны выкапалі дол, не асабліва вялікі, але каб і не цесна было нябожчыку. Дно і сценкі вычысцілі, выраўнялі ласінымі лапаткамі. Затым магілу выклалі сухім дубовым голлем і падпалілі, каб агонь ачысціў яе ад усяго благога. А калі агонь патух і астыў попел, выслалі дол бяростам, як рабілі ў хацінах,— магіла павінна была паходзіць на былы родны дом Тура, у якім яму добра жылося-былося не адзін дзясятка гадоў.

Нарэшце на засланых скурамі дзідах прынеслі і нябожчыка. Ён меў на сабе ўсё самае лепшае і дарагое. Усё сваё багацце і славу ён браў з сабою, каб і ў замагільным жыцці багі, духі і тымсветнікі бачылі і разумелі, што Тур быў першы сярод лепшых людзей іхняга роду. На ім была белая льняная адзежа і шэры суконны плашч. Світку перацягваў шырокі скураны пояс з нашытымі меднымі бляшкамі. Гэтым поясам Тур пры жыцці карыстаўся рэдка — на большыя святы, ці калі выбіраўся на Вялікую раду племені, ды на вайну. Таму бляшкі пазелянелі ад вокісаў і зараз, спехам пачышчаныя жонкай, блішчэлі толькі выпуклінамі. Затое грыўня на шыі — шырокая медная пласціна з насечкамі па краях — ажно зіхацела, і на ёй іскрылася нізка шклянога бісеру, выменянага ў прыезджых з нізоўяў Дняпра людзей за пяць тузінаў лісіных шкурак.

А вось абутак нябожчык меў сціплы. Гэта былі даволі панашаныя, але яшчэ моцныя чобаты з бычынага лабяка, перацягнутыя на шчыкалатках раменьчыкамі. Менавіта ў гэтым абутку гаспадар апошні год выходжваў навакольныя пушчы і балоты з лукам і дзідаю.

Тура асцярожна паклалі на дно магільнай ямы, на правы бок, злёгка падагнуўшы ногі, быццам чалавек і не мёртвы, а прылёг, натаміўшыся, адпачыць. Смерць для ягоных суродзічаў уяўлялася нейкім доўгім дзівосным сном. Пройдзе нейкі час, і чалавек прачнецца, ачуняе і будзе жыць надалей, але ўжо ў іншай, невядамай краіне...

Затым пачалі складаць розныя патрэбныя нябожчыку рэчы. Ля самага краю паклалі дзіду з ясеневым запаліраваным рукамі дрэўкам з бронзавым наканечнікам. Наканечнік быў стары, і яго вастрыё нават прытупілася. Відаць, гаспадару дзіда служыла доўга, і ён сам яе бярог і песціў, вастрыў

наканечнік каменным бруском, пра які таксама не забыліся. Каля рук Тура апынуўся цяжкі паляўнічы лук і берасцяны ўзорысты калчан з дзвюма дзясяткамі баявых і паляўнічых стрэл. Паклалі ў дол і меднае шыла з драўлянымі тронкамі, пару доўгіх крамянёвых нажоў з абкручанымі шкурай дзяржаньнямі. Нажы спатрэбяцца, калі трэба будзе злупіць з упальванай жывёліны шкуру, а шыла — калі ён захоча з той шкуры што пашыць. Не шкадуючы, сыпнулі спорную жменю крамянёвых пласцінак і адшчэпаў, каб нябожчыку пад рукою быў патрэбны матэрыял для разца, праколкі, скрабка і для нажа, калі стары зломіцца. Абярэжліва паклалі і навостраную крамянёвую сякеру, якой можна будзе пасекчы на часткі ўпальваную дзічыну, нарыхтаваць жэрдак, калі прыйдзе час збудаваць жытло. Другую сякеру, з прыгожага ружовага каменя, з запаліраванай паверхняй, шырокім выступаючым лязом і плоскім абушком, насаджаную прасвідраванай адтулінай на моцную ядлоўцавую рукаятку, памясцілі каля пояса. Гэта ўжо была зброя. Таму, можа, рукаятку так ахайна аплятаў раменьчык з пятлёй, якая надзявалася на запясце, каб у гарачай бітве зброя не зрывалася з рукі.

— А гаршчок з пшанічнай кашай...— спахапілася распарадчыца пахавання.

— Навошта Туру каша? — здзівіліся паляўнічыя.— Хіба ён жанчына? Ці ён не заслужыў лепшага чаго, чым каша, хоць сабе і пшанічная?

І паляўнічыя паклалі ў кут магілы галаву і сэрца ўпальванага нябожчыкам зубра. Гэта быў моцны і адважны бык. Няхай Тур хоць там з'есць ягонае сэрца, хай яму яшчэ дабавіцца храбрасці і дужасці гэтага зверца...

Потым накрылі дол стрэшкай з жэрдак і кары і пачалі засыпаць пад галашэнне жанчын. Кожны падыходзіў і сыпаў на магілу прыгаршчы зямлі. Паступова магіла расла, і, нарэшце, пад вечар з'явіўся жоўты капец вышэй чалавечага росту. Праз год капец абсядзе, і тады яго трэба будзе ў дзень памінак падсыпаць. А потым будуць яго яшчэ павышаць кожны год, пакуль будзе доўжыцца і жыць іхні род.

Зараз засталася толькі прынесці мяса і рыбу і іншыя прысмакі, чарнічны забрадзілы сок, ад якога кружыцца гала-

ва і весялее засмучанае стратай сэрца. Родзічы сядуць навокал капца і добрым словам ушануюць нябожчыка, чалавека з мудрай галавой, храбрым сэрцам і моцнымі рукамі. І ніхто не скажа і не ўспомніць благога, што, можа, калі Тур каго пакрыўдзіў ці ўзяў сабе смачнейшы кавалак, ці часам мог занадта хваліцца сваімі паляўнічымі або ваеннымі подзвігамі. Але калі і было такое, зараз прабачалася.

І так здарылася, што праз два дні ў гэтай жа вёсцы памерла ўдава Трохпаліца — бяздзетная старая з пашкоджанай рукой, за што і атрымала такое імя. На такіх хворых і нямоглых нярэдка ў родзе глядзяць як на лішні рот, цяжар для суродзічаў. Якая з яе карысьць? Да таго ж яна не паспела да смерці мужа нарадзіць дачок і сыноў, з якіх бы выраслі паляўнічыя, работнікі на полі, жнеі, праллі і гаспадыні. Таму Трохпаліца і жыла на ўскрайку вёскі, ля самага тыну-частаколу. Жытлом яе быў бедны буданчык, так-сяк абторканы ў шчылінах травой ды мохам. І заставалася яна, бывала, галодная, бо суродзічы забываліся часам прынесці ёй жменю зярнят ці кавалак мяса. А калі і ўспаміналі пра яе, то хутчэй каб папрасіць прыгледзець якога малога, калі самі адхіналіся з дому.

І вось Трохпаліца памерла. І пахавалі яе ў невялікай магілцы пад невысокім насыпам, і на той свет нябожчыцы далі толькі трэснуты гаршчок з кашай і крамянёвы тупаваты нож. І на памінках былі толькі бліжэйшыя родзічы, якія ўспамянулі яе похапкам, спяшаючыся да сваіх пільных клопатаў.

Суседская дзяўчынка, якая сваім добрым сэрцам любіла старую, аднойчы потым спыталася ў бацькі:

— А чаму так, тата? Бабуля Трохпаліца была галодная і бедная, і пахавалі яе абы-як. З сем'яў старэйшын нават ніхто не прыйшоў развітацца. А Тур і пры жыцці ўсё лепшае меў, і на той свет колькі ўсяго забраў!

— А як жа, дачушка, інакш? — падумаўшы, адказаў бацька. — Тур жа нідзе сябе не шкадаваў — ні ў пушчы, ні на полі. Таму і належалі яму па справядлівасці і наша пашана, і лепшы кавалак.

— А ці ж вінавата Трохпаліца, што яна была старая, нямоглая ўдава? Не, несправядліва гэта.

«Бач ты яе, — здзіўлена падумаў бацька, — яшчэ такая малая, а ўжо думае, як дарослы».

— Вёска Тура, хутчэй за ўсё, была паселішчам вялікай патрыярхальнай сям'і, або, як мы кажам,— патраніміі, у якую ўваходзілі родзічы розных пакаленняў. Патраніміі, разрастаючыся, дзяліліся на меншыя сем'і блізкіх родзічаў, якія будавалі сабе асобныя хаціны і пачыналі весці ўласную гаспадарку. Уся навакольная зямля была ўласнасцю патраніміі, палі апрацоўваліся калектыўна, а вось ураджай дзяліўся паміж асобнымі сем'ямі па едаках. Спачатку агульнай была і жывёла, але, відаць, у бронзавым веку нярэдка сем'і пачыналі валодаць уласнымі статкамі. Выдзяленне невялікай сям'і як гаспадарчага калектыву вяло да ўзнікнення і ўмацавання прыватнай уласнасці.

— Адсюль і маёмасная няроўнасць?

— Так. У нейкай сям'і ўрадлівейшы ўчастак поля, жывёла дала больш прыплоду — вось яна і пабагацела. А недзе вымакла ці высахла, каровы захварэлі, пажар надарыўся — збыднела сям'я.

Вогненны цмок

Малых дзяцей ужо паклалі спаць, а мужчыны пасля добрага вячэры яшчэ сядзелі каля агнішчаў і заспакоена гутарылі пра зробленае за летні дзень, радзіліся аб заўтрашніх клопатах. Жанчыны дараблялі свае хатнія справы. Непаседлівыя падлеткі палезлі ў возера, каб у апошні сёння раз выкупацца ў яшчэ цёплай вадзе.

Сонца зайшло даўнавата. Неба на ўсходзе было ўжо цёмным, хоць на захадзе яшчэ добра палымнела і стужка высокіх перыстых воблакаў падсвятлялася з-за далягляду. Але падсветка гэта была ўжо прыглушаная, быццам прысыпаная попелам. Мусіць, сонца таксама паклалася спаць і недзе ўжо драмала, набіраючыся сілы для заўтрашняй працы.

І сярод гэтага ўціхаміранага напайсоннага настрою людзей і ўсёй навакольнай прыроды высока ў паўднёвай частцы неба ўзнікла рыска святла, якая стала наўскос выцягвацца

да зямлі, большаць, яскравец. І нарэшце ператварылася ў вогненны слуп, які, цягнучы за сабой распалены хвост і страляючы іскрамі, урэзаўся ў лес за ўзгоркамі. Зямлю страсянуў грывотны выбух, а затым хваля ўраганнага ветру пранеслася над лесам і абрынулася на возера, успеніўшы ваду. Узвіліся з агнішчаў у паветра вугалі, пасыпаліся на людзей абламанья з дрэў галіны і трыснёт са стрэхаў хацін. І адразу затым закрычалі спалоханыя жанчыны, заплакалі дзеці, замітусілася ў загарадзе жывёла і па-ваўчынаму завылі сабакі. Але так жа раптоўна вецер сціх, і толькі за ўзгоркамі пачало яснець неба. Маладзейшыя паўзлазілі на хвой і закрычалі: «Гарыць лес!»

Як заўсёды бывае пры лясных пажарах, аднекуль пацягнула лёгкім ветрам, які паступова мацнеў і раздзьмухваў полымя. Напалоханыя людзі прыкмецілі, што яно расцягваецца ўшыркі і набліжаецца да іхняга возера.

Трэба было думаць пра паратунак.

Запасы ежы, вопратку паклалі ў чоўны, туды ж пасадзілі дзяцей, старых і жанчын і адплылі на мелізну, што была на адлегласці палёту стралы ад берага. Прылады працы, рыбацкі рыштунак і ўсё, што трапілася пад руку, у поспеху закопвалі ў мокры прыбярэжны пясок, тапілі ў вадзе каля камянёў, каб потым, як праміне навала, можна было знайсці. Далёка за трыснёт загналі жывёлу, і мужчыны трымалі яе там лыкавымі вяроўкамі.

Малая Палавейка гэтую ноч потым памятала праз усё жыццё. Да самых драбніц. Спачатку набліжаўся гул і трэск, быццам ішла вялікая жнівеньская навальніца. Над возерам ужо густа клубіўся дым у водблісках пажару. І ад гэтых водбліскаў барвовыя сполахі трапяталі на вадзе і тварах людзей. Потым з-за ўзгоркаў узвіліся першыя языкі полымя. Яны, як жывыя, вырываліся з гушчару, зыркiмі змеямi перабягалi з сука на сук, ад дрэва да дрэва. Звіваліся, з сыкам скручваліся ў клубкі, пырскалі іскрамі і, як стрэлы, выстрэльвалі ўверх. Распаленыя галавешкі з шыпеннем падалі ў возера. Некаторыя даляталі да самых чоўнаў. Нарэшце, вогненныя змеі спляліся ў вялізны слуп агню. Стала няцярпна гарача.

— Трымай гавяду! — крычалі мужчыны.

Але ашалелую ад лютай спёкі жывёлу было не ўтаймаваць. Яна вырывалася з рук, кідалася на бераг і там згарала; спрабавала ратавацца ў глыбіні — і тапілася.

І вось успыхнулі хаціны і вокамгненна згарэлі — зніклі ў вогненнай навалі.

Потым агонь падступіў да самага берага і, на шчасце, захлынуўся на пяску. Яму не было тут што пажыраць. Польшы каля вёскі паслабела, прыбілася ніжэй да зямлі. Затое пажар рос ушыркі, агінаў возера шырокай лукою. Пад раніцу ён дасягнуў паўднёвых прыбярэжных балот і там спрабаваў прабрацца па кустоўі, але пачаў абціхаць. З паўночнага ж боку, у сухадолых барах, яму было дзе разгарнуцца, і там ён шалеў з новаю сілай.

Раніцай пасвятлела, але сонца так і не змагло прабіцца праз суцэльны пласт дыму, які нізка слаўся над возерам. Рэзка пахла папялішчам, далятаў смурод паленага мяса. Калі зусім развіднела, людзі ўбачылі, што ў вадзе побач з імі ратаваліся алені і ласі, мядзведзі і ваўкі. Па самыя пысы забраліся ў ваду туры. І ніхто не чапаў адзін другога. Усе забыліся пра іклы, кіпцюры, лукі са стрэламі. Бяда агаломшыла ўсё жывое, прымірыла на нейкі час драпежніка і палахліваю казулю, паляўнічага і яго штодзённую здабычу.

Людзі, паволі прыходзячы ў сябе, ачуньвалі, выбіраліся на бераг. Тушылі бліжэйшыя вывараці, корпаліся на папялішчах. Драпежнікі ўжо апасліва адышліся далей ад людзей і ўзяліся снедаць каля абпаленых трупў жывёл. Тыя, хто не мог харчавацца мясам, разграбалі выгарыны, вышукваючы ацалелыя касмыкі травы.

А пушча ўсё гарэла. Пажар заняў наваколле ажно да далягляду. Гарэла ўся зямля ад краю да краю. І ніхто, мусіць, не спадзяваўся, што некалі гэта скончыцца, што зноў заяснее неба і зазелінее счарнелая зямля.

Перад абедам яшчэ больш пацямнела і паніжэла неба, навісла калматым кажухом над абпаленай зямлёй. Сцішыліся людзі, і сціснуліся ў трывозе іхнія сэрцы. Што гэта яшчэ за навала рыхтуецца? А потым цяжкі грукат пракаціўся над галовамі, быццам кацілі камяні нейкія веліканы, і першая маланка, як вогненная галіна, успыхнула на небе. Потым бліснула і аглушальна загрукатала ўжо за возерам і грывнула

навальніца з перунамі, і лінула так, быццам уверсе штосьці развязалася, парвалася. Шыпелі і тухлі абгарэлыя пні, чорныя ручаі пабеглі ў возера.

Цяпер ужо людзі смяліся і крычалі ад радасці, ловячы ў шырока адкрытыя раты дажджавыя струмені – навальніца патушыць гэты сусветны пажар!

А праз колькі дзён, калі мужчыны хадзілі да балота, каб насекачы жэрдак для новых хацін, якраз там, дзе быў ударыў у зямлю пярун, яны знайшлі каменную сякеру. Дзіўную яна мела форму – як імклівы човен з узнятым вострым носам. І адтуліна для рукаяткі была вельмі ж адмысловая.

Як сюды трапіла сякера, хто яе згубіў? Можа, тыя конныя ваяўнікі, што калісьці даўным-даўно прамкнуліся гэтымі мясцінамі? Можа быць. Але зараз людзі былі перакананыя, што нездарма сякера знайшлася менавіта там, куды трапіла вогненная перунова страла.

– Сякера Перуна! – казалі старыя.

– Сякера Перуна! – паказвалі тубыльцы знаходку блізім і далёкім суседзям.

Праз шмат гадоў расказвала Палавейка ўнукам і праўнукам: «Аднойчы цёмнай ноччу прыляцеў Цмок і ўпаў у лес за ўзгоркамі. А было ў яго сем галоў, і ў кожнай з пашчы выскоквалі вогненныя языкі-змеі. Да чаго ён языком ні дакранаецца – адразу згарыць. З рэвам і грукатам нёсся па нашай зямлі Цмок, хочучы спаліць усё жывое, знішчыць нашу пушчу, звяроў і людзей.

Пачуў пра такую навалу Пярун і прыімчаў па небе на даўгагрывым кані, і капыты ягонага каня высыкалі з воблакаў іскры, і грукат стаяў навокал.

Схапіліся Пярун з Цмокам у смяротным двубоі. Кінуў Пярун вострую сякеру і адсек пачвары першую галаву. Але астатнія жывуць, кусаюцца. Кінуў Пярун яшчэ сякеру, адсек другую галаву. І так сем разоў. Застаўся Цмок зусім без галоў і здох. Ды жывымі яшчэ былі вогненныя языкі-змеі, што павыскоквалі з адсечаных галоў. Пладзіліся яны мноствам і разбягаліся ўсё шырэй па лесе. І не было ад іх паратунку, бо засячэ адну Пярун, а на яе месца некалькі новых звіваецца. Тады паклікаў Пярун навальніцу. Лінуў дождж і затапіў цмокавых дзяцей. І абціх на зямлі пажар».

— Гэта і ёсць тыя старажытныя карані фальклору, як разумею, вытокі сюжэта двубою Перуна і Цмока.

— Які бытуе, дарэчы, у самых розных народаў. Для першабытнага чалавека лясныя пажары паўсюдна былі найвялікшым стыхійным бедствам. У беларускім фальклору можна знайсці і іншыя сюжэты, якія дайшлі да нашага часу ажно з бронзавага, а то і каменнага веку. Ёсць, напрыклад, паданне аб асілках, якія жылі толькі з дзічыны ды рыбы, апраналіся ў звярыныя шкуры, а на паляванне хадзілі з каменнем. У іншых паданнях старажытныя асілкі перакідваліся каменнымі сякерамі. Некаторыя вучоныя мяркуюць, што ў казках пра звера Цуду-юду захавалася памяць пра маманта. А ён жа знік з тэрыторыі Беларусі больш як дзесяць тысячагоддзяў назад!

Вогнепаклоннікі

Ніхто дакладна не ведаў, адкуль быў родам гэты высокі стары з загарэлым тварам і барадою, сівою і пакручастаю, як пена на віры. Хадзіў ён ад паселішча да паселішча, абапіраючыся на ядлоўцавы кій, пабліскваючы меднай бляхаю на грудзях з выяваю крукаватага крыжа.

Казалі, што яшчэ ў маладосці гэты чалавек трапіў быў у палон да паўднёвых людзей, якія прадалі яго ў рабства. Шмат гадоў лёс кідаў яго па свеце. Нацяпеўся рознага, але, будучы ад роду цікаўным і кемлівым, шмат чаго пабачыў і многаму навучыўся.

Вярнуўся ён у гэтыя мясціны ўжо ў сталым веку. Прыплыў ажно з-пад паўднёвага мора разам з цёмнавалосымі кучаравымі людзьмі на вялізным чоўне пад ветразем. Вёрткія прыморнікі абмянялі медзь, бронзу і шклянныя пацеркі на звярыныя шкуры, мёд і воск і вярнуліся да сваіх цёплых берагоў. Стары ж застаўся. Ён пачаў хадзіць па тутэйшым краі і навучаць людзей пакланенню сонечнаму свяцілу. Вечарамі распальваў вогнішча, збіраў вакол сябе гурт і гаварыў, размахваючы рукамі. Яго ўтрапёныя вочы быццам пранізвалі людзей, і дзівосныя

словы глыбока западалі ў сэрцы. А калі сонца адбівалася ад увагнутай меднай бляхі і асляпляла прысутных, усім здавалася, што гэта пасланнік самога Сонца з'явіўся перад імі. І за ўсё гэта клікалі старога Вешчуном.

— Вы сееце збажыну і гадуеце быдла, але як дзікуны-паляўнічыя, што блукаюць па глухіх пушчах, па-ранейшаму пакланяецца Месяцу — уладару цёмных начных сіл, якога лічыце вярхоўным боствам,— гаварыў Вяшчун.— Але ж хіба не Сонца прыносіць цяпло на зямлю і растапляе снягі і лёд? Хіба не з ім прыходзіць вясна і наступае час сяўбы? І хіба не сонечныя промні спеляць зерне ў каласах? Хіба не Нябеснае Свяціла дае жыццё ўсяму існаму на зямлі?

— Сонца — вярхоўнае боства,— навучаў далей стары.— Месяц жа — цемра і ноч, і свеціць ён, толькі адбіваючы сонечнае святло. Падстаўце далоні Сонцу і адчуеце цяпло. А хіба ж дае цяпло Месяц? Хіба не холадам і золкім туманам ахутвае ён зямлю? І хіба не Сонца разганяе туман уранку і прасвятляе над намі неба?

Агонь у вогнішчы і на паходні — гэта часцінкі Сонца, што апусцілася да людзей. Калі мы спальваем лес і на выгарыны кідаем зерне, то ячмень хутка расце, высокі і каласісты. Гэта агонь зрабіў такой урадлівай зямлю. І гэты агонь нараджаецца ад трэння скрыжаваных палачак. Таму скрыжаваныя палачкі, крыж — сімвал вечнага Сонца!

Слухалі людзі Вешчуна, здзівіліся, ківалі галовамі. Некаторыя ж пляваліся, адварочваліся і ішлі прэч. Ды ўсё больш было такіх, што пачыналі пакланяцца Сонцу, паліць летняй самай кароткаю ноччу рытуальныя вогнішчы, спальваць нябожчыкаў і насыпаць над імі земляныя капцы. Таму вылюдняліся бажніцы, прысвечаныя Месяцу, усё менш да іх прыносілі ахвяраў. І адпаведна ўсё менш перападала святарам — прыслужнікам каля бажніц — мяса і хлеба, вопраткі і ўпрыгожанняў.

Аднойчы ў канцы лета Вяшчун з некалькімі вучнямі падаўся на землі, што былі на далёкіх паўночных прытоках. Прыйшлі яны туды і прыпыніліся на высокім прыбярэжным мысе. Зладзілі цёплы будан, каб перабыць у ім зіму, расклалі вогнішча і пачалі залучаць мясцовых жыхароў да

вогнепаклонніцтва. Але на гэтых глухіх ваколіцах, сярод векавечных пушчаў, дзе былі неўрадлівыя пясчаныя глебы, людзі жылі амаль выключна з палявання і рыбацтва. Зерна тут сеялі мала, і жывёл амаль не разводзілі. Таму новае вучэнне з цяжкасцю пускала карані. Тубыльцы па-ранейшаму пакланяліся Месяцу, выявам Вялікага Лася і Маці-качкі, нябожчыкаў загортвалі ў бяроству і хавалі ў дуплах старых дрэў. Ды ўсё ж паціху-памалу большаў гурт слухачоў каля вогнішча на мысе. Але ўсё гэта дужа не даспадобы было тутэйшым святарам ды і старэйшыны скаса пазіралі на находніка, што муціў у галовах іхніх супляменнікаў.

І аднойчы на рачны мыс уварваўся натоўп узброеных мужчын.

— Смерць чужаку, які вучыць нішчыць агнём цэлы нашых памерлых бацькоў і дзядоў! — крычалі святары-падбухторшчыкі.

— Смерць яму! — роў натоўп. — І гэтым, што каля яго!

— Паслухайце, людзі... — узяў рукі Вяшчун.

— Няма чаго нам цябе слухаць! — перапыніў старога каржакаваты здаравяк з ваўчынай шкураю за плячыма. — Калі твае багі такія вялікія, то пакажы іхнюю моц. Інакш — рыхтуйся сустрэцца з імі! — І ён патрос сякерай.

— Вучні мае, — загадаў Вяшчун, — нясіце сюды больш сухой травы і галля.

У насцярожаным маўчанні натоўпу Вяшчун падышоў да нарыхтаванага вогнішча і павярнуўся так, каб сонечнае святло ад нагруднай бляхі, сабранае ў вузкі пякучы прамень, трапіла на сушняк. Доўга стаяў так, не кранаючыся, і ягоныя ворагі ўжо пачалі былі траціць цярпенне. Але вось ад сонечнай плямкі на траве выплыў абвуглены абадок, задыміўся, і нарэшце ўспыхнуў агонь. Гул здзіўлення праляцеў над мужчынамі.

— Гэта толькі чараўніцтва! Не верце яму, людзі! — не здаваліся святары.

— Нясіце голле на вогнішча. Ды пабольш! — зноў загадаў Вяшчун.

Нарэшце полымя зашугала гарачынёй і выбухнула вышэй чалавечага росту. Тады Вяшчун узяў рукі да Сонца, нешта пашаптаў і ступіў на вогнішча.

Крык жаху і ўтраплення скалануў прысутных. Людзі адхлынулі, многія ўпалі ніцма на зямлю. Рэшта ж са святарамі кінуліся наўцёкі.

Калі дагарэла вогнішча, вучні Вешчуна насыпалі над ім высокі капец.

Вестка пра такое нечуванае здарэнне разышлася па блізкіх і далёкіх наваколлях. Уражаныя тубыльцы паступова таксама пачалі пакланяцца агню.

* * *

— Нешта ў цябе тут цьмяна і скорогаворкай. Так і ў сне бачылася?

— Ну, не зусім так. Тое-сёе дабавіў. Пачатак бронзавага веку быў звязаны з радыкальнымі зменамі ў светапоглядзе першабытнага чалавека. У тым ліку і ў рэлігійных вераваннях, якімі былі прасякнуты самыя розныя бакі тагачаснага жыцця. Справа ў тым, што земляроб бронзавага веку інакш успрымаў і тлумачыў свет, чым неалітычны паляўнічы. Для земляробства важныя змены параў года, рух нябесных святл, па якіх ён вызначаў набліжэнне гэтых змен, важнае сонечнае цяпло, плодная моц зямлі. Старажытнага сейбіта займала таямніца нараджэння расліны з зярняці, чаму спрыялі і дождж, і сонца. Канешне, змены ў духоўным жыцці адбываліся не раптоўна, а паступова. Старое не здавала лёгка свае пазіцыі, працягвала існаваць нейкімі элементамі і ў новую эпоху. Гэта таму, што ранейшыя заняткі, звязаныя з лесам, возерам, працяглы час усё яшчэ мелі важнае значэнне ў забеспячэнні чалавека прадуктамі харчавання.

У сне ж мне бачылася, быццам я — малы хлапчук. Сядзім з дзедам на азёрным беразе і пячом на невялікім цяпельцы ракаў. Іх поўна было ў норах пад нізкім берагам. Толькі што налавілі — гупалі па беразе нагамі, а ўстрыжаныя небаракі выпаўзалі на пясчанае плытководдзе на відавок. Там мы іх і хапалі за спінкі. І вось мы сядзелі каля агню і чакалі, пакуль ракі пачырванеюць, — тады іх можна лупіць і есці — і дзядуля апавядаў пра Вешчуна. Запомніліся толькі ўрыўкі з гэтага падання, рэшту ж дапоўніў сам, што ведаў з археалагічных

раскопак, прачытаў у кніжках па этнаграфіі першабытных народаў.

Земляробства гэтага часу ў аснове сваёй было падсечна-агнявым. Глебу на выгарынах рыхлілі рознымі завостранымі каламі, каменнымі і рагавымі матыкамі. Дарэчы, такіх каменных матык на Беларусі знойдзена даволі шмат. Падобныя спосабы апрацоўкі поля былі вядомыя яшчэ з новага каменнага веку. Але маюцца сведчанні, што ў бронзавым веку зараджалася і распаўсюджвалася і ворыўнае земляробства з дапамогай драўлянага рала, запрэжанага валамі. Хачу яшчэ раз падкрэсліць важнейшую ролю агню ў гэтай справе. Толькі ім можна было для сяўбы вызваліць дастатковыя плошчы сярод суцэльных лясоў ды хмызнякоў. Да таго ж зямля, угноеная попелам, становілася надзвычай урадлівай. Першага чалавека агонь саграваў, ахоўваў ад звера, даваў магчымасць згатаваць ежу. Зараз жа ён стаў першым памочнікам і земляробу. Успомнім, што толькі агонь даў чалавеку ўладу над рудамі, з якіх ён пачаў выплаўляць металы.

Заняўшы такое важнае значэнне ў штодзённым жыцці людзей бронзавага веку, агонь і сонца, як яго найвышэйшае ўвасабленне, сталі важнейшай часткай іхніх вераванняў, светапогляду.

Добра тое, што ў пару канчаецца

У палату ўвайшла медсястра, дзелавіта зрабіла нам апошнія на сёння ўколы, выключыла святло, пакінуўшы над дзвярыма толькі маленькую зеленаватую лямпачку. Хворыя пачалі рыхтавацца да сну. Я выцягнуўся пад коўдрай, выбіраючы зручнае месца для ладна ўжо адлежаных за мінулыя паўмесяца бакоў, і сцішыўся ў чаканні, калі надыйдзе прыемнае паўзабыццё, а затым і сон...

Навокал было толькі чорнае, без канца і краю, верху і дна, неба. І на ім нерухома свяціўся россып зор. Вялікіх і дробных, ледзь прыкметных. Сярод іх фасфарасцыруючымі медузамі завіслі спіралі далёкіх галактык.

Я агледзеўся, але не ўбачыў ні Зямлі, ні Месяца. Навокал быў чорны космас і тыя ж рэдкія зоры. Я паспрабаваў абмацаць сябе і не змог, бо ў сапраўднасці не было і мяне як матэрыяльнай істоты. Сярод гэтай бясконцай пустэльні знаходзіўся толькі згустак маёй свядомасці, якая не мела цялеснага ўвасаблення. І тады я пачаў разумець, што, пакуль спаў, нейкі д'ябальскі гадзіннік часу перанёс мяне на мільярды гадоў у бяскрайні акіян прасторы... Толькі невядома, куды — у будучае ці ў мінуўшчыну? Навокал былі чужыя абрысы сузор'яў, і самае галоўнае, — ужо ці яшчэ не было не толькі Зямлі, але і ўсёй Сонечнай сістэмы. Не было маіх родных, блізкіх, знаёмых. Я з імі размінуўся ў часе! І ад усведамлення гэтага мяне агарнула жахлівая, безнадзейная туга. Я ўяўляў, які тут ледзяны холад, якая сусветная пустэча і невыказная адзінота. І мая свядомасць сцялася ў балючую кропачку.

На шчасце, сон мой працягваўся нядоўга. Я прачнуўся і з палёгкай убачыў цьмяную лямпачку над дзвярыма, пачуў ціхія стогны суседа, але пачуццё раздзіраючай душу адзіноты не міналася. Тады я скруціўся клубочкам і заплакаў.

Днём я выкльпаўся ў бальнічны сад. Хадзіў між дрэвамі, разглядаў кожны ўжо пажайцелы лісток, дакранаўся да шурпатых бярозавых камлёў, нюхаў познія кветкі. Я з цяжкасцю верыў сабе, што знаходжуся зноў на Зямлі, і шукаў усё новыя пацвярджэнні, што я тут, а не ў космасе. І ў твары людзей, якія прагульваліся па вільготных дарожках, углядаўся, быццам бачыў іх першы ці апошні раз.

А позна вечарам, калі зноў ляжаў у ложку, раптам здрыгануўся ад думкі, што вось засну, і знікне Зямля, і я зноў апынуся ў той жа міжзорнай пустэльні. І кожны раз, калі сон ужо амаль авалодваў мною, прахопваўся. І так было ўсю ноч.

Тое ж паўтарылася і ў наступныя ночы.

Я зусім знясілеў ад бяссоння і стаў нецярпліва чакаць Івана Пятровіча, які ўсё недзе затрымоўваўся. Нарэшце пазваніў яму сам: «Прыедзь, калі ласка, мне блага».

Устрывожаны сябра праз паўгадзіны быў у палаце.

— Ну, што ў цябе? — запытаўся ён, прысеўшы каля ложка і пільна ўзіраючыся ў мой твар.

Я даволі блытана распавёў яму пра свой «касмічны» сон, пра тое, што баюся заснуць, каб не паўтарыўся кашмар. Гаварыў я дрыжачым голасам, нервова тузаўся. А ў канцы пачаў скардзіцца, што мне абрыдлі ўсе гэтыя мроі з мінулымі тысячагоддзямі, што мне хочацца спаць, як кожнаму нармальнаму чалавеку, бачыць звыклія сны, а сама лепш — не сніць нічога, бо гэтымі начнымі трызненнямі я здаволіўся да краю.

Іван Пятровіч паклаў мне руку на плячо:

— Не хвалюйся. Звыклая справа — у цябе наступіла нервовае перанапружанне. Але ўсё будзе добра. Кладчыся спаць, глынеш вось гэту зялёную таблетку.

І сапраўды, пасля ягоных лекаў сон быў глыбокі, моцны і спакойны. Можа, што я і сніў, але, прачнуўшыся, нічога не памятаў. І калі расплюшчыў вочы, убачыў каля свайго ложка палатнага доктара і Івана Пятровіча.

— Ну як? — хітра заўсміхаўся мой сябра.

— Спаў як пшаніцу прадаўшы! — шчасліва засмяяўся я.

— Яшчэ б, двое сутак. Як сябе адчуваеш?

— Страшэнна хачу есці.

Праз нейкі месяц пасля выпіскі з бальніцы я зазірнуў на працу да Івана Пятровіча, каб па старой звычцы перакінуцца парай слоў. І ў канцы нязмушанай сяброўскай гаворкі, не падаючы выгляду, што хвалюся, быццам між іншым, папытаўся:

— А такі стан... Ну, гэтыя сны з мінулага... не паўторацца?

Іван Пятровіч зняў акуляры, задумліва пакруціў іх у руках і зноў усунуў на нос.

— А хто яго ведае? Пры нейкіх новых стрэсавых сітуацыях... Але, калі што якое,— адразу звяртайся да мяне.

ЗМЕСТ

Страла Расамахі

Ад аўтара	3
Што такое каменны век	5
Старажытны каменны век	
Прыручэнне агню	8
Першы чалавечы след	11
Цар звяроў ледавіковай эпохі	14
Малады мастак	16
У старажытным будане	18
Сярэдні каменны век	
Страла Расамахі	20
Асенняе паляванне	24
За дарамі прыроды	26
У майстэрні	28
Новы каменны век	
Першыя гаршкі	31
І паплыве ён па хвалях	33
З чаго вырастае пшаніца	37
Зімовым днём каля агнішча	39
На возеры	42
Перамогац акуня	43
Збіральніца зёлак	46
Турыха	48
Шахцёры каменнага веку	50
Смерць Стронга	52
Прывезлі бурштын	55

Вогнепаклоннікі

Як гэта пачыналася	58
Чырвоныя камяні	62
Копачкі пад брыжам гаршка	69
Пад знакам каменнай сякеры	73
Пастушкі, воўк і сабака Кудлач	77
Стары Крэм	80
Выпрабаванне	85
Дзівак Вячорка	90
Дзіцячыя забавы	96
Чорная смерць	100
Малы гаспадар тарфянікавай вёскі	104
Паселішча на выспе	107
Хто ўкраў сетку?	113
Коннік з паўднёвых гор	117
Крамянёвы серп для Калінкі	121
Земляны капец Тура	126
Вогненны цмок	132
Вогнепаклоннікі	136
Добра тое, што ў пару канчаецца	140

Чарняўскі, М. М.
Ч-21 Страла Расамахі; Вогнепаклоннікі: нарысы / Міхась Чарняўскі.—
Мінск: Мастацкая літаратура, 2016.— 143 с. (Школьная бібліятэка).

ISBN 978-985-02-1696-0.

Этую кнігу склалі кароткія нарысы знакамітага археолага Міхася Чарняўскага, у якіх распавядаецца пра жыццё чалавека каменнага («Страла Расамахі») і бронзавага («Вогнепаклоннікі») вякоў. Юны чытач даведаецца, як у далёкай мінуўшчыне чалавек авалодваў агнём, паляваў, займаўся рыбалоўствам, земляробствам і жывёлагадоўляй, вынаходзіў металічныя прылады працы, а таксама пра тое, як нараджалася культура.

УДК 821.161.3-4
ББК 84(4Бел)-44

Літаратурна-мастацкае выданне

ШКОЛЬНАЯ БІБЛІЯТЭКА

ЧАРНЯЎСКІ Міхась (Міхаіл Міхайлавіч)

СТРАЛА РАСАМАХІ
ВОГНЕПАКЛОННІКІ

Нарысы

Рэдактар *Э. В. Карбановіч*
Мастацкі рэдактар *М. Ю. Дайлідаў*
Тэхнічны рэдактар *В. Ю. Серчанка*
Стылістычныя рэдактары *А. М. Анцэтовіч, Ю. В. Тыркіч*

Падпісана да друку 23.08.2016. Фармат 60×90^{1/16}.
Папера афсетная. Гарнітура NewBaskervill С. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 9,0. Ул.-выд. арк. 7,53.
Тыраж 22 620 экз. Заказ 841.

Выдавецкае рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Мастацкая літаратура» Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/5 ад 09.07.2013.
Пр. Пераможцаў, 11, 220004, Мінск.
www.mastlit.by; e-mail: mail@mastlit.by

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, Мінск.

Шк льная
бібліятэка

*Страла Расамахі
Вогнепаклоннікі*

ISBN 978-985-02-1696-0

9 789850 216960

EAS

THE UNIVERSITY OF SOUTH ALABAMA LIBRARY